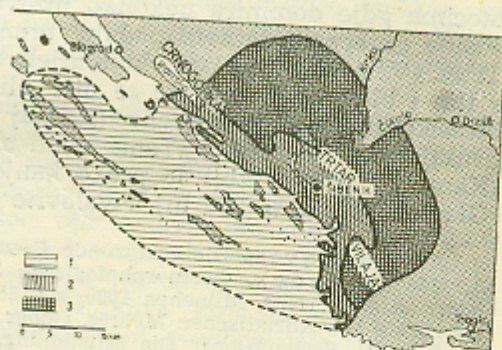

STANOVNIŠTVO ŠIBENSKOG PRIMORJA

MLADEN FRIGANOVIĆ

Prostorni pojam i opće obilježje prirodne sredine. Šibensko primorje zahvaća južni dio sjeverne Dalmacije, između zadarskog primorja na sjeveru a splitskog na jugu. U zaleđu postepeno prelazi u Bukovicu i u polja gornje Krke. Premda nema izrazite prirodnogeografske međe, kraj je u mnogome specifičan. Značajan je jak i neposredan utjecaj Šibenika, što se očituje u snazi dnevne gravitacije. Kriterij dnevne gravitacije uzet je kao osnov u omeđivanju ovim radom obuhvaćenog prostora. Tako određeno primorje ima 1 072 km² i u njemu je 1953 živjelo 74 166 stanovnika.¹

U šibenskom se primorju ističu tri prirodno i društveno različita dijela: otoci, obala i Zagora. (sl. 1.) Te razlike dolaze do izražaja i u promatranju njihova stanovništva. Otoci² se izdvajaju u prvom redu svojim položajem i prostornom skućenošću. Manji su i ogoljeliji od zadarskih otoka na sjeverozapadu, dok ih od skupine srednjodalmatinskih otoka na jugoistoku dijeli relativno prostrana pučina. Velika i na mnogim mjestima bizarna razvedenost daljnje su posebnosti šibenskih

Sl. 1. Šibensko primorje, 1. otoci, 2. obala, 3. Zagora

Fig. 1. Le littoral de Šibenik, 1. les îles, 2. la côte, 3. l'arrière-pays

otoka. Obalni je pojas omeđen vapnenačkim grebenima trtarskog niza iza kojeg je Zagora. Zagora je tu dosta otvoren i zaravnjen kraj koji se širi dalje u unutrašnjost. Tu gravitacijski povučena granica presijeca u stvari jedinstven mnogo širi prostor zagore koji se djelomično priklanja središtima gornje Krke i Kotara. Međa šibenskog primorja prema zadarskom

¹ Rezultati popisa stanovništva od 31. III 1953, knj. XIII, Beograd 1959, Str. XXIX.

² Kaprije, Krapanj, Murter, Prvić, Zlarin i Zirje su naseljeni, a Kakanj, Kornati, Lupac, Logorun, Tijat, Zmajani i brojni manji otočići su nenaseljeni. Ima ih ukupno oko 150 (I. Rubić, Naši otoci na Jadrani, Split 1952, Str. 108—109).

presijeca Vransko jezero, a međa prema splitskom primorju ide od mora rtom Ploče (Planka) presijecajući Vilaju (677 m).

Reljef šibenskog primorja karakteriziraju međusobno paralelni oblici koji se sukcesivno smjenjuju od otoka do Zagore. Dominiraju tri morfološka elementa: udoline, grebeni i zaravni; protežu se od SZ-a prema JI-u u sklōdu s glavnim pravcem pružanja slojeva. Premda ovaj paralelizam oblika nije isključiva specifičnost šibenskog primorja (još karakterističnije i reljefno mnogo jednostavnije je zadarsko primorje), ipak je njegov reljef u mnogočemu poseban. Ističu se složenost i bogatstvo minijaturnih forma o čemu su pisali brojni domaći i strani stručnjaci u okviru obuhvatnijih radova.³

Dolina Krke je transverezalna prema navedenim longitudinalnim oblicima i stoga je veoma značajan elemenat u reljefu toga kraja.

Zaravan je najprostranija. Zahvaća malone cijeli zagorski dio i znatan dio obalnog pojasa; od užeg primorja mjestimično je razdvojena nizom vapnenačkih longitudinalnih grebena i humova različite visine. Zaravan je gotovo neprimjetno nagnuta prema obali gdje se spušta skoro do morske razine (Lozovac 250 m, Srma i Soline 0-5 m). Ovo je južni dio prostrane sjeverodalmatinske vapnenačke zaravni, jedne od najvećih i najizrazitijih u dinarskom kršu. Postanak ove zaravni objašnjavan je različito, ali se u novije vrijeme pridaje veliko značenje korozivnim procesima u specifičnim i za to povoljnim klimatsko-hidrografskim uvjetima nedavne geološke prošlosti. Na isti se način objašnjavaju i ostale zaravni u našem kršu uz modificirane regionalne uvjete.⁴

Reljef je najdinamičniji u unutrašnjem dijelu obalnog pojasa i na otocima gdje dominira nekoliko nizova paralelnih vapnenačkih grebena. Visine grebena i zaravni padaju prema moru. Najistaknutiji je greben Trtra (Vela glava 544 m) koji dijeli obalni pojas od Zagore. Paralelno s tim i bliže obali proteže se niži ali jednako goletan vapnenački niz bosučko-dubravskih grebena (Kukulj 227 m) koji se na SZ-u spušta u prukljansku depresiju. Prema obali slijedi razorsko-kamenarski greben (Kamenar 257 m) koji se preko kanjona Krke nastavlja nizom humova (Glavica 147, Brda 202 m) u valovite Kotare.

³ W. M. Davis, Die erklärende Beschreibung der Landformen. Leipzig 1912. Str. 154; A. Penck, Geomorphologische Studien aus der Hercegovina. Zeitschr. Österr. Alpenvereins. München 1900, str. 35-37; A. Grund, Die Entstehung und Geschichte des Adriatischen Meeres. Geogr. Jahrb. aus Österr. VI Jahrg. Wien 1907, str. 4-5; R. Schubert, Die Entstehungsgeschichte der vier dalmatinischer Flussställe. Pettermanns Mitteil. II. Gotha 1910, str. 11; G. Göttinger, Vorläufiger Bericht über morpholog. geolog. Studien in der Umgebung der Dinara in Dalmatien. Verhandl. K. K. Geol. Reichsaustalt. Wien 1912, no 8, str. 226-233; E. Brückner, Die dritte Termin fahrt S. M. S. »Najade« in der Hochsee der Adria 1911. Mitteil. K. K. Geogr. Gessellschaft. Wien 1912, str. 38; F. Kerner, Erläuterungen zur geol. karte der Österr. Ungar. Monarchie (Sebenico-Traut, Kistanje-Drniš), Über die morphol. und hydrograph. Verhältnisse in Mittel Dalmatien, Glasnik geograf. društva, Beograd 1912, str. 52; O. Maull, Geomorphol. Studien aus Mitteldalmatien (Krka und Cetina gebiet). Geogr. Jahrsber. aus Österr. XI Bd. Wien 1915, str. 4-5; J. Cvijić, Geomorfologija, knj. I. Beograd 1924, str. 364; B. Z. Milojević, O reljefu šibenske okoline. JAZU, knj. 289. Zagreb 1952, str. 197-205 i J. Roglić, Zaravni na vapnencima. Geogr. glasnik, br. 19 (1957). Zagreb 1968, str. 103-132.

⁴ J. Roglić, op. cit. str. 130-131.

Između šibenskog zaliva i vanjske obale na zaravni Srime i Solina pruža se niz još nižih ali izrazitih vapnenačkih humova (40—150 m). U jugoistočnom dijelu dominira masiv vapnenačke Vilaje (677 m). Tu se ovaj kraj, s nekoliko usporednih udolina i grebena povezuje s brdovitom trogirskom Zagorom. Od Vilaje prema moru reljef je mirniji zbog sve izrazitijeg dolomitičnog sastava zemljišta koje se spušta prema Primošten-sko-rogozničkom primorju i Bosuljini (Marini). Oblici rogozničkog primorja su blaži i pejzaž pitomiji.

Reljef otočnog prostora je sličnih karakteristika s naglašenim minijaturnim oblicima. Smjenjuju se vapnenački i vapnenačko-dolomitični grebenasti nizovi (Zlarin 170 m, Tijat 121 m, Murter 127 m, Zmajan 145 m, Kaprije 128 m, Kakan 112 m, Žirje 117 m, Kornat 236 m i dr) s paralelnim udolinama, djelomično proširenim u poljica ili potopljenim u morske vāle.

Udoline manjih i većih dimenzija protežu se između navedenih nizova Trtra do Žirja. I one su najprostranije u unutrašnjem dijelu obalnog pojasa (Slivno, Danilo, Dubrava, Bilice, Skradinsko polje, Dazlina, Donje polje i dr). Na otocima su udoline mnogo manje (Zlarin, Žirje) i položitiije (Prvić, Murter). Od potopljenih udolina najprostranije su Morine, Šibenska drāga i Prukljan. Skučenost obradivih udolina a prostranost vapnenačke zaravni i grebena određuju malo agrarno-gospodarsko značenje šibenshoga primorja.

Vapnenački sastav humova, grebena i brda a dolomitično-flišni sastav paralelnih udolina upućuju na genezu reljefa.⁵ Na mnogim mjestima izrazit inverzni reljef svjedoči o značenju diferencirane erozije (mekše su stijene bile brže razarane). Poseban problem nameće kanjon rijeke Krke, jer neovisnost smjera njena otjecanja o tektonskoj građi traži odgovarajuće objašnjenje.

Transverzne sutjeske (sv. Josip, sv. Ante i sv. Križ) koje povezuju longitudinalne udoline u unutrašnjosti s morem (Prukljan, Šibensku drāgu, Donje polje, Morine) upućuju na antecedentnu prirodu dolina. Veliko su značenje imali petrografski sastav i prilike u vrijeme kada je nivo mora bio niži i kada su današnji otoci bili sastavni dio kopna. U takvim je uvjetima erozivni profil bio strmiji i snaga vanjskih procesa mnogo veća. Postpleistocenskim izdizanjem morske razine za blizu stotinu metara priobalne su udoline pretvorene u vāle i zalive koji su za društveno-gospodarsko značenje kraja danas osobito važni, posebno ušće rijeke Krke (Šibenski zaliv).

Najizrazitiji primjer diferencirane erozije i inverznog reljefa je dubravska udolina u neposrednom zaleđu Šibenika. Formirana je u dolomitima oko kojih su strme vapnenačke strane antiklinalne grade. Primarna je antiklinala diferenciranom erozijom preoblikovana u udolinu jer je glavnina njezina središnjeg dijela bila sastavljena od mekših dolomitičnih stijena, a krila od tvrdih vapnenaca. Sličnih primjera ima još, ali ih se

⁵ F. Kerner, Geologische Spezialkarte Sebenico und Trau, 1:75 000. Wien 1910. i Geologische Spezialkarte Kistanje und Drniš, 1:75 000. Wien 1896. Svi daljnji navodi o sastavu i građi zasnivaju se na mišljenju gornjih autora iz bilješke 3. i na ovim geološkim kartama uz onu R. Schuberta (Geol. Spezialkarte Zaratvecchia-Stretto, 1:75 000. Wien 1902).

neće navoditi niti objašnjavati jer to nije svrha ovog rada. Ovdje se želi ukazati samo na karakteristične i osnovne crte reljefa u vezi s mladim pozitivnim pomicanjem obalne linije, kao i na osnovne crte ostalih elemenata prirodne sredine koji su značajni za današnje društvenogeografske osobine kraja.

Prevaga vapnenačkog zemljišta s obiljem tipičnih krških oblika, longitudinalni grebeni i udoline, prostrana zaravan u zaleđu i transverzalni kanjon Krke bitne su karakteristike reljefa šibenskog primorja. Krški karakter se održava u skućenim agrarno-gospodarskim mogućnostima.

Što se tiče površinskih tekućica, osim izdašne ali alogene Krke, ovaj kraj njima potpuno oskudijeva. Uz malobrojna vrela ima nešto sezonskih vrutaka sa sporednim značenjem jer se javljaju u vlažnoj polovini godine kad problem vode ne postoji. Ljetne suše, međutim, iskonsko su pitanje ovoga kraja, osobito naselja koja su dalje od Krke. U Zagori, za čestih i dugih ljetnih suša pješači se ili odlazi kolima do Krke desetak i više kilometara po vodu. Na otocima su teškoće još veće i problem još nije riješen; ublažuje se brodocisternama iz Šibenika i gotovo nema ljeta kad to nije nužno. U dijelu Zagore prilike su se u najnovije doba znatno popravile izgradnjom tzv. zagorskog vodovoda. Taj se vodovod postepeno grana i produžuje prema zabačenijim naseljima.⁶ Istovremeno se grade i nove cisterne (gusterne ili čatrnje) u sva tri pojasa, te se prilike postepeno poboljšavaju.

Problem opskrbe vodom ljeti tištio je do nedavna i sam Šibenik. Dvodom vode iz Skradinskog buka prilike su znatno popravljene. Ali ne zadugo, jer su potrebe naglo porasle u skladu s brzim razvitkom grada i njegove industrijske funkcije. Uporedo s gradnjom novih industrijskih postrojenja poslije drugog svjetskog rata uređen je i novi vodovod znatno većeg kapaciteta.⁷ Što se tiče vangradskog prostora, osobito obalnog pojasa, prilike su relativno teže jer će se novom cestom nametnuti hitan problem podmirjenja višestruko većih potreba za vodom. O tome će ovisiti i atraktivna snaga priobalnih naselja i kraja u cjelini u turističkoj sezoni. Potrebna su materijalna sredstva jer prirodne mogućnosti postoje; Krka je dovoljno izdašna vodom, pa u tom pogledu ne će biti teškoća.⁸

Istaknuta bezvodica posljedica je dakle petrografskog sastava zemljišta, a pojačana je nepovoljnim rasporedom padalina u toku godine (izrazito kišno zimsko a sušno ljetno doba). Međutim, sastav je daleko utjecajni. Jer, kad ne bi bilo vapnenaca i krša, vrela bi imala ravnomjerniji

⁶ Zagorski vodovod dobiva vodu iz vrela Torak na ušću Čikole u Krku. Počeo se graditi 1936. Poslije rata se grana prema zabačenijim dijelovima šibenskog zaleđa. Do 1955. je završena bila prva etapa s 20 javnih česma.

⁷ Šibenik je dobio vodovod već 1878, ali se brzo pokazao nedovoljnim. Poslijeratni, tzv. industrijski vodovod izgrađen je 1953, za potrebe Tvornice lakih metala »Boris Kidrič« u Ražinama. Na taj se vezala i gradska mreža pa problem stalne opskrbe vodom više ne postoji (stari je vodovod imao protjecaj 42 do 50 litara u sekundi, a novi 210).

⁸ Krkom u Skradinskom buku protječe prosječno 47 m³ u sek. Srednji protjecaj u kolovozu je 18 m³ u sek, a u studenom 67 m³ (podaci za razdoblje 1922—1940. Godišnji izvještaji o vodenim talozima, vodostajima i količini vode. Izd. Gener. direkcija voda Kraljevine Jugoslavije. Sarajevo 1924—1941).

režim. Prostrane ljuti i izrazita sezonska bezvodica daljnja su specifičnost ovog kraja.

Klimatska posebnost dolazi do izražaja u usporedbi sa susjednim krajevima na SZ-u i na JI-u. Kontaktom kopna i mora uvjetovana te reljefom modificirana vjetrovitost je u šibenskom primorju nešto veća zimi, a manja ljeti. To je očito negativno jer zimi prevladava hladna bura, a ljeti osvježavajući maestral (zmorac). Ljeta su u šibenskom primorju vruća i neugodnija, a zime studenije (siječanj: Šibenik 6,5°, Split 7,2° i Zadar 6,7°).⁹ Utjecaj reljefa očituje se dakle i u tako malom i na prvi pogled nedistingviranom dijelu Dalmacije. Veća zaklonjenost Šibenika s mora, a izloženost burnom kanalu Zrmanje (Popina-Padene) iz zaleđa, očito su nepovoljne komponente njegova klimatskoga kompleksa. Ove razlike potvrđuje i bolje uspijevanje palme u Splitu. Poznato je npr. da je rt Ploča (Planka) između Splita i Šibenika na razmeđi dominacije bure i pige, sjeverno od tog rta prevladava bura, a južnije je češće i jače jugo. Ta je granična karakteristika rta Ploče došla do izražaja 1956. god. kad su masline masovno stradale od studeni samo na šibenskoj strani.

Tlo i biljni pokrov su veoma važni jer odražavaju sastav, hidrografске i klimatske prilike. Pored toga važan je i utjecaj društvenih faktora. To je kraj stare naseljenosti, pa je mnogostruko djelovanje čovjeka i stoke dosta izmijenilo osjetljivu prirodnu sredinu (sječa za gradnju i otvorena ognjišta, brst itd).

Tla su izdašna ali veoma skućena; svega 20% ukupne površine otpada na obradivo zemljište. U dolomitično-flišnim udolinama prevladava sivkasto, glinovito i šljunkovito tlo (Skradinsko polje, Rupe, Dubravice, Vodice, Pirovačka Dubrava, Murter, Dubrava, Danilo, Dazlina, Donje Polje i dr), a u docima i na krčevinskim stranama vapnenačkog zemljišta skeletna crvenica (Srima, Burnjak, Lozovac, Modrave, Slivno, Koprno, Boraja, Zlarin, Žirje i dr). U primoštensko-rogozničkom primorju su pržinasta tla u skladu s njegovim dolomitskim sastavom. Tamošnje krčevine zapanjuju prostranstvom i njegom; smjenjuju se vinogradi, maslinici i smokvici pomiješani s ostalim mediteranskim voćkama i kulturama, te s ostacima degradiranog prirodnog biljnog pokrova.

Prostraniji kamenjarski grebeni protežu se između obrađenih površina s mediteranskim kulturama na otocima i uz obalu, a sa submediteranskim u Zagori i na višim dijelovima. Opća pejzažna slika odražava pasivnost kraja. U sivilu kamenjara ističu se pjege uzurpiranih »ograda« i »zidina«, u kojima regenerira prirodna ili se uzgaja kulturna vegetacija (alepski i primorski bor, maslina, česvina na otocima i uz obalu, a hrast, jasen, grab i dr. u Zagori).¹⁰

Na zajedničkim kamenjarskim pašnjacima izbijaju grmovi juniperusa, drača, gloga i kupine s popratnim travama. Na toj oskudnoj površini

⁹ Prilozi poznavanju klime Jugoslavije. Rezultati osmatranja za period 1925—1940. Hidrometeorološka služba FNRJ, Beograd 1952.

¹⁰ L. Adamović, Zimzeleni pojas Jadranskog primorja. Glas SKA, LXI, Beograd 1901, Biljno-geografske formacije zagorskih krajeva Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne Gore, I dio. Rad JAZU, knj. 193. Zagreb 1912; S. Horvatić, Biljno-geografsko raščlanjenje krša. Savezno savjetovanje o kršu, sv. 5. Split 1957.

hranu je nalazila uglavnom malobrojna sitna stoka, osobito koza koja je svojim brstom širila pustoš. Tom procesu degradacije pridružila su se i otvorena ognjišta koja su kroz dugu historiju prosto gutala drva i korijenje. Neimaština i surov način života ogledaju se u stanovnicima koji su se opirali smaknuću koza i u seoskim naseljima gdje je štednjak bio nedavna gotovo nepoznat. Vjekovima su se ljudi krša nalazili u zatvorenom krugu iz kojeg sami nisu nalazili niti su mogli naći izlaz. Devastiranost krša je historijska nužda neovisna o svijesti ljudi. Vežanost za siromašnu sredinu krša s labilnom biljnogeografskom ravnotežom značajan je problem u geografskim proučavanjima ovog i sličnih krajeva. Jedno od osnovnih pitanja danas jest pronalaženje i primjena najboljeg načina za regeneraciju pejzaža. Mogućnosti su već poznate i očituju se u prisvojenim ogradama i u umjetnim zasadima. Međutim, to se može realizirati jedino ako paralelno s tim ili još brže idu mogućnosti zapošljavanja van krša. Jer, konstantno povećavanje broja stanovnika nameće potrebu pronalaženja novih izvora egzistencije in situ ili u iseljavanju. Radi se dakle o krškom kraju s ograničenim prirodnim mogućnostima. Prikazana prirodnogeografska obilježja rezultat su međuzavisnosti izloženih elemenata i općih historijskih u mnogočemu negativnih zbivanja.

Bilo je potrebno osvijetliti bar opće prirodnogeografske karakteristike da bi se lakše i potpunije shvatili demografska problematika i procesi kojima će se posvetiti slijedeća izlaganja. Najprije će se prikazati suvremene karakteristike naseljenosti te istaći značajnije probleme, a zatim izložiti rekonstrukciju ranijih stanja. Jer današnje stanje i problemi mogu se uspješno objasniti jedino ako se poznaju ranije prilike i kretanje. To je nužno i za ocjenu tendence daljnjega kretanja i za poduzimanje najpouzdanijih melioracionih mjera u rješavanju demografskih pitanja. Stanovništvo je najutjecajniji geografski faktor;¹¹ stoga su demografska istraživanja ključna za uspješno regionalno poznavanje prostora i za danas veoma značajno planiranje u najširem smislu.

Današnje demografske osobine. Na površini od 1 072 km² istraživanog prostora bilo je na dan 31. ožujka 1953. godine 74 166 stanovnika ili 69,2 stanovnika na 1 km². Naseljenost je dakle nešto veća od prosječne naseljenosti Dalmacije (59,5) i FNR Jugoslavije (67). Do kraja 1958. godine navedena je gustoća naseljenosti u šibenskom primorju porasla na 77,6 stan. na 1 km².

Podrobniji podaci o naseljenosti kraja i triju njegovih dijelova vide se iz tab. 1.¹²

¹¹ J. Beaujeu-Garnier, Géographie de la Population. Tom. I, ed. Genin Libr. Médicis. Paris 1956, str. 14.

¹² Konačni rezultati popisa stanovništva FNRJ od 31. III 1948, knj. I, str. 206—208. Beograd 1951; Popis stanovništva od 31. III 1953, knj. XIV, str. 257—258. Beograd 1959. Podaci procjene Ureda za statistiku NOK Šibenik za 31. XII 1958.

Ovim je radom obuhvaćeno ukupno 81 selo: Betina, Hramina, Jezera, Kaprije, Krapanj, Murter, Prvić Luka, Šepurine, Tisno, Zlarin i Zirje na otocima (11); Bilice, Danilo Biranj, Donje Polje, Dubrava, Grebaštica, Jadrovac, Pirovac, Primošten, Raslina, Rogoznica, Srma, Šibenik, Tribunj, Vodice, Vrpolje, Zablacé i Zaton na obalnom pojasu (17), te Boraja, Brnjica, Čvrlevo, Goriš, Gradina, Konjevrate, Gornje Danilo, Lepenica, Lozovac, Mravnica, Perković, Podine, Radonić, Slivno, Sitno, Vrsno, Kraljice, zatim Bićine, Bratiškovci, Dubravice, Gorice, Gračac,

Tab. 1. Naseljenost Šibenskog primorja (1948—1958)

	Površina u km ²	1948		1953		1958		1948—1958. Porast	
		Stan.	St/km ²	Stan.	St/km ²	Stan.	St/km ²	Apsol.	%
Ukupno	1 072	66 568	64,0	74 166	69,2	83 095	77,6	14 527	21
Otoci	205	11 925	58,2	11 758	57,4	12 089	59,5	164	1
Obala	401	35 256	87,9	38 894	97,0	45 267	112,9	10 011	28
Zagora	466	21 387	45,9	23 514	50,4	25 739	55,2	4 352	18

Karakteristična je izrazita razlika između gustoće naseljenosti otoka (59,5 st. na 1 km² 1958. g) i Zagore (55,2) s jedne strane, a obalnog pojasa s druge strane (112,9). Obalni pojas populacijski dominira apsolutno i relativno. To je posljedica povoljnijega geografskog položaja i prirodnih uvjeta u kojima su se razvile složenije gospodarske i općedruštvene aktivnosti Šibenika, gradskog centra cijelog kraja. Jer obalni pojas bez grada ima svega 62,5 stan. na 1 km², što neznatno prelazi naseljenost otoka i Zagore.

U kratkom poslijeratnom razdoblju porast naseljenosti je očit i u cjelini relativno velik (21% ukupno ili 19 promila godišnje). Međutim veoma su značajne prostorne razlike. Dok je stanovništvo obalnog pojasa poraslo u 11-godišnjem razdoblju 28% i u Zagori 18%, na otocima je u izrazitoj stagnaciji. Ovo je jedna od najmarkantnijih demografskih osobina ne samo ovog nego i ostalih dijelova jugoslavenskog primorja, gdje je izrazita zonacija na otoke, obalu i Zagoru.

Zabilježeno kretanje stanovništva u razdoblju nakon ratnih pustošenja dopunit će se prkiazom prirodnoga kretanja i njihovom usporedbom (tab. 2).

Tab. 2.¹³ Prirodno i popisima utvrđeno kretanje stanovništva (1943—1958)

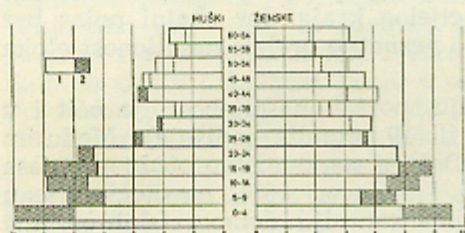
	Rođeno	Umrlo	Prirodni priraštaj	Popisan porast	Razlika
Ukupno	21 774	8 152	13 626	14 127	+ 501
Otoci	2 474	1 309	1 165	164	— 1 001
Obala	6 931	2 322	4 609	4 352	— 1 247
Zagora	8 171	2 561	5 610	4 352	— 1 258
Šibenik	4 202	1 960	2 242	7 349	+ 5 107

Ićevo, Plastovo, Rupe, Skradinsko polje, Sonkovići, Vačane, Velika Glava, Ždrapanj, te Dazlina, Gaćezezi, Dubrava, Putičanje, Grabovci, Cista Mala, Cista Velika, Skradin, te Bribir, Cicvara, Gjevrške, Gošić, Kakanj, Krković, Krnjeuvc, Ladjevci, Medjare, Ostrovica, Piramatovci, Smrdelje, Varivode, Zečevo i Žažvić (zagora ukupno 53).

¹³ Podaci su dobiveni temeljitim pregledom knjiga rođenih i umrlih svih matičnih ureda na teritoriju obuhvaćenom ovim radom. Naselja koja su izvan ovog teritorija a pripadaju nekom od matičnih ureda u prostoru koji je obuhvaćen ovim radom, odbijena su prema računu proporcionalnosti. Međutim, takvih je slučajeva malo pa se dobiveni rezultati mogu uzeti kao tačni. Poseban problem predstavljalo je kretanje rođenih i umrlih u šibenskoj bolnici, jer u njoj se radalo i umiralo stanovništvo iz Šibenika, te bliže i daljnje okolice. Pored toga matične knjige bolnice vode se od 1946. skupa s matičnim knjigama grada. Stoga su podaci prirodnog kretanja u bolnici prebrojeni i razlučeni na one što otpadaju na Zagoru, obalu, otoke; grad i na teritorij izvan granica ovog rada. Tako se dobilo relativno

Premda kraj u cjelini ne pokazuje značajniju razliku između prirodnog i stvarnog kretanja stanovnika (+ 501) ipak se vrše znatne unutrašnje migracije. Otoci, obalni pojas i Zagora pokazuju emigracijsko, a grad imigracijsko obilježje. Proces gubljenja stanovništva relativno je najintenzivniji na otocima (—1 001), zatim na obalim (—2 347) pa u Zagori (—1 258), dok je gradski prostor izrazito privlačan (+ 5 107). Od 1.IV 1948. do 31. XII 1958. iselilo se s otoka, obale i iz Zagore ukupno 4 608 stanovnika ili 9% od broja stanovnika koji su živjeli izvan grada 1948. god. Istovremeno je višak doseljenih u Šibeniku iznosio 5 107 ili 33% ukupnog stanovništva grada 1948. god.

Otočna, obalna i zagorska naselja gube stanovništvo relativno brzo i ono odseljuje u Šibenik i u druge primorske centre (Split, Zadar, Rijeka),

Sl. 2. Dobna struktura stanovništva otočnog i zagorskog dijela šibenskog primorja (1953); 1. otoci, 2. Zagora; vidi se karakteristična razlika koja je posljedica specifičnog kretanja u prošlosti.

Fig. 2. La structure d'âge de la population des îles et de l'arrière-pays du littoral de Šibenik (1953); 1. les îles, 2. l'arrière-pays; on voit la différence caractéristique du mouvement spécifique dans le passé.

te u dalje zaleđe.¹⁴ Mnogi, kako će se vidjeti kasnije, dospijevaju i u inozemstvo. Taj će se problem, međutim, osvijetliti jače osvrtom na prošlost. Pri tom će još većma doći do izražaja regionalna specifičnost koja se iz kratkog prikaza današnjeg stanja samo nazire.

Brojčani odnos muškog i ženskog stanovništva daljnji je značajan pokazatelj demografske strukture. Taj se odnos u šibenskom primorju vidi iz tab. 3.

Tab. 3. Kretanje brojčanog odnosa muškog i ženskog stanovništva (1948—1958)

	1948.		1953.		1958.	
	Muški Apsol. %	Ženske Apsol. %	Muški Apsol. %	Ženske Apsol. %	Muški Apsol. %	Ženske Apsol. %
Ukupno	32 060 46,8	36 508 53,2	35 135 47,4	39 031 52,6	40 018 48,2	43 077 51,8
Otoci	5 039 42,3	6 886 57,7	5 071 43,1	6 687 56,9	5 243 43,4	6 846 56,6
Obala	9 174 46,1	10 729 53,9	9 877 47,1	11 085 52,9	10 729 47,5	11 836 52,5
Zagora	10 484 49,0	10 903 51,0	11 401 48,5	12 113 51,5	12 541 48,7	13 198 51,3
Šibenik	7 363 48,0	7 990 52,0	8 786 48,9	9 146 51,1	11 505 50,7	11 197 49,3

čisto i pouzdano kretanje. U prikupljanju tih podataka svesrdno mi je pomagao drug B. Šarić (Ured za statistiku NOK Šibenik) i matičari odgovarajućih ureda. Bez njihove pomoći autoru ne bi bilo moguće pregledati i zabilježiti sve kretanje koje je bilo predviđeno ovim radom.

¹⁴ To se posebno očituje iz naknadno pribavljenih najnovijih podataka. Npr. od 1. IV 1953. do 31. III 1961. usporedba prirodnog i popisima utvrđenog kretanja stanovništva pokazuje manjak u svim dijelovima kraja osim u gradu (općine Primošten —1 186, Skradin —1 707, Tisno —1 245 i Vodice —789, a grad +4 290 stanovnika).

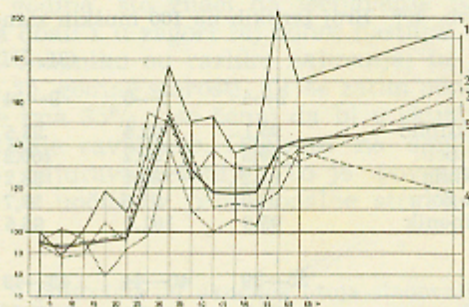

Prevladava žensko stanovništvo, ali se razlika smanjuje. Neposredno poslije rata bila je ona mnogo veća (46,8% prema 53,2% 1948. a 48,2% prema 51,8% 1958. god.). Muškarci su, što je sasvim normalno, više stradavali u ratu i time je unesena disharmonija u spolnoj strukturi stanovništva. To se odrazilo i u ekonomskoj aktivnosti kraja.¹⁵

Što se tiče pojedinih dijelova obrađivanog prostora postoje značajne razlike. Na otocima višak ženskog nad muškim stanovništva toliko je velik da zabrinjava; tim više što ne pokazuje tendencu jačeg smanjivanja nerazmjera (42,3 prema 57,7% 1948. god. i 43,4 prema 56,6% 1958. god.). Izrazito nenormalna spolna struktura otočnog stanovništva jest jedna od njegovih najbitnijih karakteristika. Potpunije objašnjenje ove

Sl. 3. Broj ženskih na stotinu muških stanovnika odgovarajućih petogodišta (1953); 1. otoci, 2. obala, 3. Šibenik grad, 4. Zagora i 5. cijeli kraj. Karakteristične su krajnje vrijednosti za otok i grad.

Fig. 3. Le nombre de femmes sur cent hommes dans les cinq années correspondantes (1953); 1. les îles, 2. la côte, 3. Šibenik ville, 4. l'arrière-pays et 5. toute la région. Les valeurs extrêmes sont caractéristiques pour les îles et la ville.

pojave izložit će se kasnije kad se budu istakli i ostali elementi demografske strukture i njene evolucije u okviru općih i specifičnih društvenih zbivanja.

Zagora ima najpovoljniji omjer muškog i ženskog stanovništva. U tome se znatno razlikuje od otočnog prostora; svega 2,6% više ženskih nego muških 1958. god. a 2,0% 1948. godine svjedoči o ravnoteži u spolnoj strukturi zagorskog stanovništva. Razlika je minimalna i za sada ne predstavlja problem, iako su na pomolu procesi koji će odnose neočekivano brzo pogoršati. Najnovija društveno-ekonomska transformacija naše zemlje zahvatila je posljednjih godina i Zagoru odakle radna snaga masovno odlazi tražeći povoljnije životne uvjete i veću zaradu u bližim i daljim centrima.

Specifičnost obalnog pojasa u spolnoj strukturi je u tome da se nalazi između otoka i Zagore. Pored toga se zapaža lagani porast muškog stanovništva (46,1 prema 53,9% 1948. a 47,5 prema 52,5% 1958. god). To je u skladu i s geografskim položajem između dviju donekle različitih prirodnih sredina.

U Šibeniku je 1948. razlika između muškog i ženskog stanovništva bila veća nego u Zagori, a manja nego na obali i na otocima. Međutim, odnos se do 1958. god. izmijenio u korist muškog stanovništva (48,0 mu-

¹⁵ Šibensko primorje s 1111 ženskih na 1000 muških 1953. stoji znatno iznad jugoslavenskog prosjeka (1064), te onih Srbije (1046), Bosne i Hercegovine (1055), Kosmeta (961) i Makedonije (977); zagora se s 1063 približuje jugoslavenskom prosjeku kao i Šibenik (1041), dok obala nešto odskaače (1122) a otoci zapanjuju (1320).

ških prema 52,0% ženskih 1948. god, a 50,7 prema 49,3% 1958. god). To upućuje na specifične procese koji se u najnovije doba odvijaju u Šibeniku i koji jačaju njegove društveno-ekonomske funkcije. Osobito je važna industrijsko-lučka aktivnost koja privlači i prvenstveno zapošljava mušku radnu snagu. Ista je tendenca i u daljnjem razvoju, što znači da će spolna struktura biti značajna i za gradsku problematiku.

Izloženi će se problemi pojedinih dijelova i kraja u cjelini bolje sagledati ako se kvantitativan odnos muškog i ženskog stanovništva prikaže dobnim skupinama. Tako izložena struktura pokazuje biološku i radnu sposobnost stanovništva, što je od posebnog značenja. Ranije sumarno istaknute razlike doći će sada do višestrukog izražaja (tab. 4).

Tab. 4.¹⁶ Broj ženskih na 100 muških stanovnika u odgovarajućim dobnim grupama (31. III 1953)

	0—4	5—9	9—14	15—19	20—24	25—29	30—34
Ukupno	95,1	92,4	93,5	94,3	96,3	123,2	151,7
Otoci	99,3	89,2	100,2	116,6	107,6	135,5	179,8
Obala	94,2	86,1	88,2	105,2	94,0	156,0	150,0
Zagora	94,0	91,6	92,7	93,6	97,1	130,1	153,8
Šibenik	95,6	101,2	95,5	76,5	90,3	98,5	137,6
	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65 i više
Ukupno	127,6	118,4	118,4	118,2	140,9	143,9	152,7
Otoci	151,7	154,0	136,4	141,0	203,5	172,5	193,5
Obala	124,2	140,3	129,8	128,9	130,0	137,8	170,3
Zagora	137,2	111,6	114,2	112,5	118,8	135,6	117,4
Šibenik	109,7	100,3	106,9	105,2	139,7	133,0	163,4

Već se na prvi pogled uočavaju posebnosti pojedinih dobnih grupa. Naime, do 24. godine starosti prevladava muško stanovništvo prosječno 50%, dok su u svim ostalim skupinama ženske brojnije, ali sa znatnim razlikama. Iz toga se nesumnjivo može zapaziti utjecaj društveno-ekonomskih zbivanja na starosnu i na spolnu strukturu stanovništva. Minimalan višak muških do 24. godine posljedica je izvjesne razlike u prirodnom prirastu, tj. u većoj brizi i njezi muških novorođenčadi i prema tome njihova je smrtnost manja. Ovo je posebno važno za Zagoru i obalu gdje taj socijalni momenat igra vidnu ulogu. Prevaga žena u srednjim i starijim skupinama posljedica je zbivanja koja su bila zahvatila odgovarajuće generacije (dva svjetska rata), te poslijeratnih iseljavanja. Utjecaj spomenutih zbivanja naročito se odražava u dobnim skupinama od 25. do 44. godine, gdje na stotinu muškaraca dolazi 130 žena! Disproporcija se smanjuje u skupini od 45. do 54. godine na 120, ali se u grupama starijim od 55 godina uspinje na oko 145!¹⁷ Ova se izrazita demografska neskladnost ranijim sumarnim prikazom jedva mogla naslutiti. Iako su uzroci u osnovi

¹⁶ Konačni rezultati popisa stanovnika 1953, knj. XI. Beograd 1960, str. 285—286.

¹⁷ Izrazito nepovoljan omjer između muških i ženskih, osobito u najvažnijim dobnim grupama, imat će i ozbiljne demografsko-ekonomske posljedice (M. M. cura, Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije. Nolit, Beograd 1958, str. 102).

poznati (dva svjetska rata i iseljavanje muškaraca), podrobnije i kompleksnije objašnjenje ovakvog stanja moći će se dati tek kada se prikaže evolucija dotičnih populacijskih elemenata u razdoblju koje obuhvaća današnje generacije.

Izdvajanje otoka, obale, Zagore i Šibenika pokazuje znatnu razliku i specifičnost pojedinog dijela primorja. Otoci imaju takvu prevagu ženskog stanovništva da ono postaje osnovna socijalnogeografska osobina i problem kraja. Višak žena nad muškarcima u otočnom prostoru naročito je velik u dobnim skupinama od 30. do 34. godine (75%) i od 55. do 60. god. (100%). Zatim dolaze skupine od 25. do 29. god. (40%), od 35. do 39. god. (50%) i od 40. do 44. god. (55%). U starijima žena ima 90% više nego muškaraca. Na otocima prevladava žensko stanovništvo u svim dobnim skupinama iznad 15. godina, što znači da iseljavanje nastupa već u dječjačkim godinama. Na obali i u zagori taj odnos nastupa sa zakašnjenjem od 5 do 10 godina. U Šibeniku su razlike najmanje; tu je manjak ženskog stanovništva sve do 25. godine starosti, ali se zatim odnos naglo mijenja (grupa 30—34. godine ima 35% više žena) da bi u skupini od 35. do 54. godine poprimio obilježje ravnoteže. Obzirom na spolnu strukturu gradsko je stanovništvo najuravnoteženije. To je povezano s ekonomskim prilikama koje će se uočiti iz profesionalne strukture aktivnog stanovništva.

Tab. 5. Udio dobnih grupa stanovništva u postocima od ukupnog broja stanovnika (31. III 1953)

	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65 više
Ukupno														
Uk.	16,9	8,7	10,0	10,7	9,7	7,4	6,1	4,1	6,6	5,6	4,8	4,1	3,5	6,9
M.	6,1	4,5	5,1	5,5	4,8	3,3	2,4	1,8	3,2	2,6	2,2	1,7	1,4	2,7
Z.	5,8	4,2	4,9	5,2	4,9	4,1	3,7	2,3	3,4	3,0	2,6	2,4	2,1	4,2
Otoci														
Uk.	10,1	7,5	9,0	9,0	9,2	6,3	6,0	4,0	6,7	6,4	5,4	5,0	5,0	10,2
M.	5,1	4,0	4,5	4,2	4,4	2,7	2,1	1,6	2,6	2,7	2,3	1,6	1,8	3,5
Z.	5,0	3,5	4,5	4,8	3,6	3,9	2,4	4,1	3,7	3,7	3,1	3,4	3,2	6,7
Obala														
Uk.	12,1	8,5	11,0	11,0	9,8	6,8	5,5	3,4	6,4	5,5	5,0	3,9	3,8	7,3
M.	6,3	4,6	5,8	5,3	5,1	2,5	2,2	1,5	2,5	2,3	2,2	1,7	1,6	2,7
Z.	5,8	3,9	5,2	5,7	3,7	4,3	3,3	1,9	3,9	3,2	2,8	2,2	2,2	4,6
Zagora														
Uk.	13,6	9,9	11,4	12,4	9,7	6,7	5,4	3,6	6,0	4,9	4,0	3,6	2,8	5,7
M.	7,0	5,2	5,9	6,5	4,9	3,0	2,2	1,4	2,9	2,4	1,7	1,6	1,2	2,6
Z.	6,6	4,7	5,5	5,9	4,8	3,7	3,2	2,2	3,1	2,5	2,3	2,0	1,6	3,1
Šibenik														
Uk.	10,2	7,6	7,6	9,0	10,2	9,4	7,5	5,3	7,5	6,3	5,2	4,3	3,6	6,4
M.	5,2	3,7	3,9	5,1	5,4	4,8	3,2	2,5	3,7	3,1	2,5	1,8	1,5	2,4
Z.	5,0	3,9	3,7	3,9	4,8	4,6	4,3	2,8	3,8	3,2	2,7	2,5	2,1	4,0

Očito je da se stanovništvo grada povećava na štetu njegove okolice. Mlade snage napuštaju pasivnu Zagoru i polupuste otoke u potrazi za boljim životnim uvjetima gradske sredine. Premda je ovaj proces u osnovi duboko progresivan, ne smiju se izgubiti iz vida i negativne posljedice koje mogu proisteci iz prekomjerne i nekontrolirane depopulacije. Ova

će saznanja biti dopunjavana daljnjim izlaganjem, pa će se problematika nakon toga moći kompleksnije sagledati i donijeti odgovarajući zaključci.

Slijedeća će izlaganja pokazati da je isto tako zabrinjavajuća i disproporcija između pojedinih dobnih skupina bez obzira na udio muških i ženskih. Jer za stanovništvo bilo kojeg kraja značajno je kakva je njegova starosna struktura; da li je ona kada se grafički prikaže, piramidalnog ili kakvog drugog oblika. Iz odnosa dobnih grupa mogu se izvući zaključci u vezi s postojećom i budućom ekonomsko-geografskom problematikom kraja (tab. 5).¹⁸

Iz tab. 5. i odgovarajuće grafičke predodžbe vidi se da je starosna piramida kraja u cjelini deformirana na dva mjesta, u dobnim skupinama od 5. do 14. godine i od 30. do 39. godine. Iskrivljenost je nešto izrazitija na muškoj strani piramide. U normalnoj i ničim neporemećenoj starosnoj strukturi stanovništva broj bi se trebao smanjivati od mladih prema dobnim skupinama. Takva bi struktura u grafičkoj predodžbi poprimala oblik pravilne piramide. Međutim, dobnna struktura šibenskog primorja pokazuje stanovito odstupanje u kojem se očituju negativne posljedice dvaju prošlih ratova. Ratovi su direktno (pogibijom) i indirektno (smanjeni natalitet) poremetili odnose između starosnih grupa; npr. dobnna skupina od 5. do 9. godine zahvaća 8,7% ukupnog stanovništva, od 10. do 14. god. 10,0%, dok na slijedeću od 15. do 19. godine otpada 10,7% a na najmlađu dobnnu skupinu (od 0—4 g.) 11,9% od ukupnog broja stanovnika. Očito je ovakva disproporcija nastala smanjenim natalitetom a povećanim mortalitetom novorođenčadi i djece u drugom svjetskom ratu. Slično se negativnim utjecajem prvog svjetskog rata može objasniti i poremećaj u dobnim skupinama od 30. do 39. godine. Na te dvije skupine otpada 6,1 i 4,1% ukupnog stanovništva, dok slijedeća starija skupina doseže postotak o 6,6. Gubitak je u starijim godištim znatno veći jer je generacija sa smanjenim natalitetom u prvom svjetskom ratu i neposredno poslije njega najviše pogibala u burnom drugom ratu. Šibenski je kraj u cjelini bio jedno od najaktivnijih pomorskih područja u NOB-u. Važno je istaći da se ovakvi poremećaji biološkog stabla ne mogu lako ukloniti jer brazde kroz cijelu jednu generaciju ostavljaju tragove sprijeg obnavljanja. U navedenoj dobnnoj strukturi osjećaju se i štetni utjecaji migracija, osobito na muškoj strani. Na taj se način otejepljuje od organske cjeline njen biološki i ekonomski najaktivniji dio. Udio migracija u tom procesu precizirat će se kasnije usporedbom prirodnog i popisima utvrđenog kretanja stanovništva.

Sve što je rečeno o dobnnoj strukturi za taj kraj, u cjelini vrijedi i za otoke, obalu, zagoru i Šibenik. Međutim, postoje između tih dijelova stanovite razlike, posebno između otoka i Zagore.

Dobna je struktura otoka zapanjujuće nepravilna i asimetrična. Predočena grafički podsjeća na okljaštreno stablo s pomanjkanjem niže i biološki važne grane. Otočno je stanovništvo veoma staro i to zabrinjava; npr. dobnne skupine od 0. do 4. godine i od 5. do 9. godine predstavljaju

¹⁸ Dobna struktura stanovništva nekoga kraja predočuje fiziološki okvir u kojem se vrši društvena podjela rada. Ovo je često isticao i K. Marks (Kapital, I, str. 228) navodeći da je podjela rada u okviru manje ili veće društvene jedinice diktirana dobnom i spolnom strukturom stanovništva. Iz tog fiziološkog okvira proističu i značajne ekonomsko-socijalne posljedice i obratno!

prosječno svega po 8,8% ukupnog stanovništva, dok one od 10. do 24. godine zahvaćaju u prosjeku 9,1% i od 40. do 60. godine čak po 5,9% ukupnog stanovništva otoka. Starost se najbolje vidi u postotku stanovništva preko 60 godišnje dobi (10,2). Starci su dakle brojniji od novorođenčadi, djece i mladića do 24. godine! Problem je tako jasan i njegove posljedice moraju zabrinjavati. Potrebno je uz to objasniti kako je i zašto došlo do takve dobne strukture, što će se učiniti u drugom dijelu rada.

Zanimljiva je usporedba dobne strukture otoka sa strukturom Zagore, gdje se opaža mlade i biološki snažnije stanovništvo. Obzirom na to da se radi o razlikama u geografski veoma uskom prostoru, problem je posebno zanimljiv i očito je posljedica nejednakog reagiranja stanovništva na otocima i u Zagori na opća društvena zbivanja u bližoj i daljoj prošlosti. U Zagori, npr. dobne skupine od 0. do 4. god. i od 5. do 9. godine zastupane su svaka sa 12,8% ukupnog stanovništva (oko 50% više nego odgovarajuće skupine na otocima); dobne skupine od 10. do 14. i od 15. do 19. godine, te od 20. do 24. godine predstavljene su sa 11,2% ukupnog stanovništva (oko 13% više nego na otocima), itd. Razlike su dakle veoma izrazite i od posebnog su socijalno-ekonomskog značenja, jer odražavaju različiti aktivni potencijal stanovništva.

Dobna struktura obalnog pojasa je po svojim osobinama između one otoka i Zagore, bliže Zagori što je i razumljivo jer se većina naselja i stanovništva unutrašnjeg dijela obalnog pojasa ni u čemu bitnije ne razlikuju od onih u susjednom zaleđu. Jedino stanovništvo priobalnih naselja ima sličnosti s otocima i slično reagira na društvene promjene. Obala je dakle prostor prelaznih karakteristika. To se, kako će se kasnije vidjeti, očituje i u strukturi ekonomske aktivnosti.

Dobna struktura Šibenika je dosta pravilna; nešto su manji postoci u najmlađim skupinama (prve tri petogodišnje grupe imaju po 8,6% ukupnog stanovništva), a znatno su veći u skupinama od 15. do 30. godine (prosječno svako petogodište po 9,5%). Ovakva dobna struktura proizlazi iz složenih društveno-gospodarskih aktivnosti grada u kome su mladička godišta relativno najjače zastupana. Dok se u okolici opaža odliv radne snage, gradski prostor karakterizira njen priliv. Odslužena radna snaga teže napušta grad u kome su relativno povoljniji životni uvjeti, bolja služba socijalnog osiguranja i higijensko-zdravstvene prilike. Zato je razmjerno visok postotak stanovništva starije dobi (vremešnije od 60 godina zahvaća 10,0% ukupnog stanovništva).

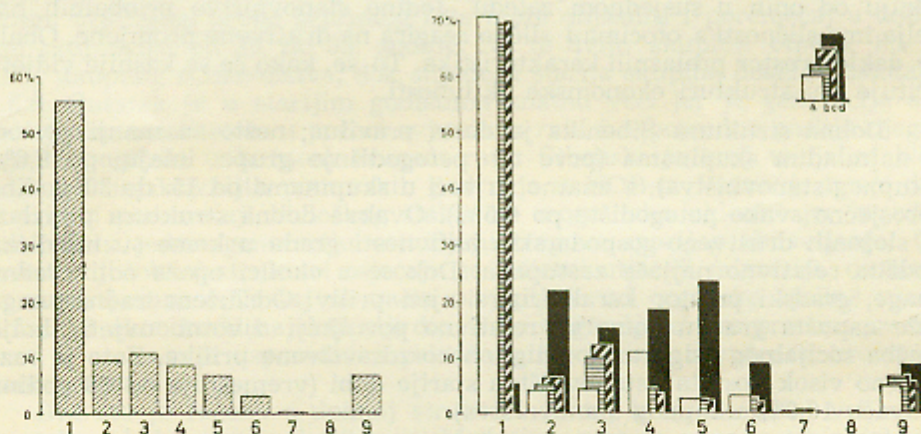
Izložene razlike doći će još jače do izražaja grupira li se stanovništvo u tri glavne skupine (djeca, radna godišta i starci). Takav se odnos vidi iz tab. 6.

Kraj u cjelini karakterizira ovaj odnos: prva grupa (djeca) zahvaća 30,6%, druga (radna snaga) 62,5% i treća (starc) 6,9% ukupnog stanovništva. Osobito je značajno da u srednjoj grupi prevladavaju žene za 28,9% prema muškarcima, što se još jednom ističe kao poseban problem.¹⁹

¹⁹ Usporedba navedenog omjera u šibenskom primorju s odgovarajućim indeksima NR Hrvatske (27,1 u prvoj; 65,9 u drugoj i 7,0 % u trećoj grupi) i FNR Jugoslavije (30,5; 63,5 i 6,0%) pokazuje razliku po kojoj je starosna struktura šibenskog primorja relativno nepovoljna.

Tab. 6. Glavne dobne skupine u % ukupnog stanovništva (31. III 1953)

	0—14	15—64	65 i više	Sveukupno
Ukupno				
Uk.	30,6	62,5	6,9	100,0
M.	15,7	28,9	2,7	47,3
Z.	14,9	33,6	4,2	52,7
Otoci				
Uk.	26,6	63,2	10,2	100,0
M.	13,6	26,0	3,5	43,1
Z.	13,0	37,2	6,7	56,9
Obala				
Uk.	31,6	61,1	7,3	100,0
M.	16,7	27,3	2,7	46,7
Z.	14,9	33,8	4,7	53,3
Zagora				
Uk.	34,9	56,4	5,7	100,0
M.	18,1	27,9	2,6	48,6
Z.	16,8	28,5	3,1	51,4
Šibenik				
Uk.	25,4	68,2	6,4	100,0
M.	12,8	33,6	2,4	48,8
Z.	12,6	34,6	4,0	51,2

Sl. 4. Aktivno stanovništvo šibenskog primorja po gospodarskim granama (lijevo: kraj u cjelini, desno po pojedinim dijelovima; a) otoci, b) obala, c) Zagora i d) Šibenik); 1. poljoprivreda (uključivši ribarstvo na otocima i obali), 2. industrija, 3. građevinarstvo, 4. promet, 5. uprava i slične službe, 6. usluge i zanatstvo, 7. šumarstvo, 8. rudarstvo i 9. ostale aktivnosti i lica s ličnim prihodima.

Fig. 4. La population active du littoral de Šibenik du point de vue des branches économiques (à gauche: l'ensemble de la région, à droite: les parties séparément: a — les îles, b — la côte, c — l'arrière-pays, et d — Šibenik); 1. l'agriculture (y compris la pêche des îles et de la côte), 2. l'industrie, 3. la construction, 4. le trafic, 5. l'administration et autres institutions, 6. les services et les artisans, 7. économie forestière, 8. les mines et 9. les autres activités et les personnes aux revenus privés.

Posebno je zanimljivo poređenje tih vrijednosti pojedinih dijelova primorja; u dječjoj skupini su ispod prosjeka cijeloga kraja otoci (26,6%) i Šibenik (25,4%), dok su Zagora (34,9%) i obalni pojas (31,6%) iznad prosjeka. Gotovo isti postoci u gradu i na otocima imaju različite uzroke; na otocima je to znak izrazito slabe regeneracije, a u gradu je posljedica doseljavanja radnih godišta koja tako smanjuju udio najmladih. U drugoj skupini (15—64. god) postoci ispod prosječne vrijednosti su u Zagori (56,4) i na obali (61,1), dok su veći na otocima (63,2) i u gradu (68,2%) ukupnog stanovništva). Značajno je da gradski prostor okuplja stanovništvo radnih godišta na štetu ostalih dijelova primorja. Nešto veći postotak naveden za otoke ne mijenja konstataciju, jer je uvećan relativno brojnijim osobama od 60. do 64. godine starosti koji su na gornjoj medi stvarne radne snage. S navedenim je u skladu i činjenica da u trećoj grupi otoci obilno prednjače sa 10,2% (17% više od prosječnog udjela staraca u cijelom kraju). Obala je u tom pogledu blizu prosjeka, dok su Zagora i grad ispod prosjeka (5, 7 i 6,4% ukupnog stanovništva).

Iz gornjih izlaganja dolazi jasno do izražaja karakteristična populacijska zonacija u primorju, tj. koncentracija stanovništva na obali uz veće lučkoindustrijsko i upravno središte, a odliv s otoka i iz Zagore. Ovo je jedno od najbitnijih demografskih obilježja i od posebnog je društveno-ekonomskog značenja. Podaci iz ostalih dijelova jugoslavenskog primorja upućuju da je ovo dio općeg procesa koji se brže ili sporije odvija u skladu s centripetalnom snagom obalnih središta, a ovisi i o pasivnosti okolice. Za naša suvremena zbivanja i stremljenja veoma je važno skrenuti pažnju na ovaj proces, analizirati njegove uzroke i posljedice, te donijeti zaključke i sugestije.

Osnovne karakteristike prirodne sredine i suvremeno demografsko stanje bit će dopunjeni socijalno-ekonomskim osobinama stanovništva. To će olakšati objašnjenje procesa o kojima se naprijed govorilo.

Tab. 7.²⁰ Aktivno stanovništvo šibenskog primorja prema ekonomskoj djelatnosti (1953)

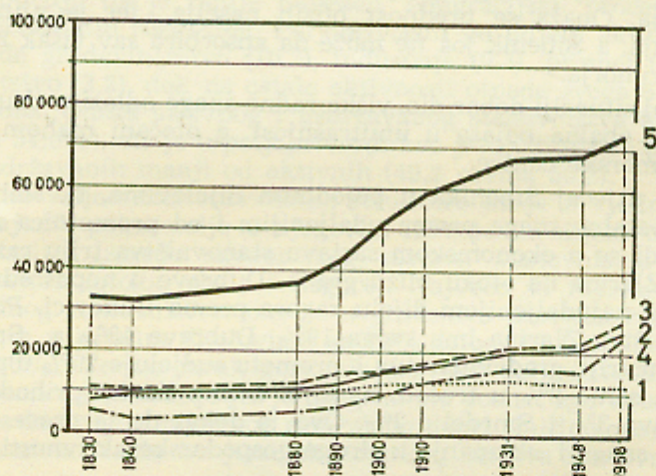
		Poljo- privreda	Industrija	Grade- vinarstvo	Promet	Uprava	Usluge i zanati
Cijeli kraj	%	55,1	9,7	10,7	8,1	6,8	3,2
	Aps.	17 544	2 206	3 875	2 575	2 147	1 214
Otoci	%	70,2	4,0	4,1	10,6	2,2	2,9
	Aps.	3 804	214	224	574	117	157
Obala	%	68,9	5,2	9,7	4,2	2,3	2,7
	Aps.	6 466	484	918	400	216	262
Zagora	%	69,0	6,2	11,9	3,3	1,9	1,7
	Aps.	6 886	679	1 195	318	189	174
Šibenik	%	5,2	21,6	14,9	18,2	23,1	8,8
	Aps.	368	1 529	1 048	1 283	1 625	622

²⁰ Podaci od 31. III 1953. za svaku katastarsku općinu dobiveni su u Statističkom uredu NOK Šibenik. Zatim su bili grupirani u navedene cjeline.

sta stanovanja zahvatio najprije i najjače povoljno orijentiran Zlarin, kasnije i slabije uz zemlju povezanu Dubravu, dok je u zabačenom Smrdelju, proces tek u začetku. Iz ovog se primjera može uočiti značenje prostornog faktora u gospodarskoj strukturi triju pojasa šibenskog primorja; struktura Smrdelja pokazuje izvorno stanje u naseljima koja još nisu zahvaćena jačim ekonomsko-socijalnim strujanjima selo-grad.

Osvijetliti evoluciju današnjih odnosa značilo bi temeljitije sagledati proces koji je za suvremeno razumijevanje geografske stvarnosti i problema toga kraja od izuzetne naučne i praktične koristi. Zato je potrebno analizirati demografski razvoj u odgovarajućim društvenim zbivanjima i specifičnoj krško-primorskoj prirodnoj sredini.²⁴ To će se kretanje stanovništva i naseljenosti pratiti unutar razdoblja koje je bitno za novije i u mnogočemu korjenite promjene.

Kretanje stanovništva od 1830. do 1958. Razdoblje u kojem se može pouzdano pratiti broj stanovnika ovoga kraja počinje s prvim premjerom Dalmacije. Podaci toga premjera za šibensko primorje uglavnom su iz 1830. godine ili iz kraćeg vremenskog razmaka oko nje.²⁵ Obzirom na to da su tim premjerom dobiveni ne samo detaljni katastarski podaci nego i

Sl. 5. Kretanje broja stanovnika šibenskog primorja (1830—1956); 1. otoci, 2. obala, 3. Zagora, 4. grad i 5. ukupno. Primjetite kretanje na otocima.

Fig. 5. Le mouvement du nombre de la population du littoral de Šibenik (1830—1958); 1. les îles, 2. côte, 3. l'arrière-pays, 4. Šibenik et 5. le total. Remarquer le mouvement dans les îles.

²⁴ Kausalnost u geografiji općenito a u proučavanju stanovništva određenog vremena i prostora posebno jest »conditio sine qua non« naučnosti koja je u ranijim fazama razvoja bila manjkava (J. B. Garnier, op. cit. str. 12).

²⁵ Taj se katastarski premjer Dalmacije vršio od 1823. do 1838. godine. U vezi s njim bili su izrađeni i ekonomsko-demografski operati za svaku katastarsku općinu. Ti su elaborati pružali detaljne podatke o broju stanovnika. Ova je akcija značila prekretnicu, omogućila organiziraniju upravu i donošenje stanovitih planova za razvoj kraja.

demografsko-ekonomski podaci na osnovu kojih je moguće pratiti razvitak gotovo svakog sela, vrijeme se toga premjera uzima s punim opravdanjem kao početak nove etape u društvenom razvitku našeg primorja. Od tada su se završile mnoge promjene bitne za današnju naseljenost i strukturu stanovništva.

Kvantitativno kretanje stanovnika šibenskog primorja od 1830. do 1958. vidi se iz tab. 8.

Tab. 8.²⁶ Kretanje stanovništva prema službenim procjenama i popisima (1830—1958)

Cijeli	1830.	1850.	1880.	1890.	1900.	1910.	1931.	1948.	1953.	1958.	Porast	
											1830—1958.	%
kraj	32 994	31 982	37 189	42 911	51 882	59 478	67 877	68 568	74 166	83 095	50 101	152
Otoci	8 949	8 815	9 436	10 522	12 235	13 207	12 961	11 925	11 758	12 089	3 140	35
Obala	7 460	9 699	10 474	12 532	14 724	16 528	19 136	19 903	20 962	22 565	15 105	203
Zagora	11 238	10 371	12 000	12 843	14 851	17 105	20 564	21 387	23 514	25 739	14 501	129
Šibenik	5 347	3 097	5 279	7 014	10 072	12 588	15 216	15 353	17 932	22 702	17 355	324

Iskazuje se konstantan porast u svim razdobljima osim od 1830. do 1850. godine. Ukupan broj stanovnika porastao je u proteklih 130-tak godina za 50 101 ili 152% čime je relativna gustoća naseljenosti povećana od 30,8 na 77,6 stan. na 1 km². Pad od 1830. do 1850. godine nije lako objasniti na pouzdan način. Po svemu sudeći radi se o aproksimativno utvrđenim podacima 1850. godine, koji tako odstupaju od detaljnijih i pouzdanijih podataka prvog premjera. Greška je mogla nastati i zbog toga što se podaci iz 1830. odnose na katastarske općine, a oni iz 1850. na naselja. Možda su podacima od 1830. obuhvaćeni neki manji periferno položeni zaseoci koji su izvan teritorija obuhvaćenog ovim radom i za koje 1830. nisu bili navedeni posebni podaci. Naime, neke su katastarske općine obuhvaćale uz istoimene veće i po nekoliko manjih naselja. Inače u zbivanjima toga vremena nema elemenata na osnovu kojih bi se mogao opravdati pad broja stanovnika u ovom kraju. Na kraju, pad je tako malen da se u liniji općeg kretanja stanovništva jedva zapaža, te ne predstavlja naročit problem.

Promotri li se podaci za svaki od triju pojasa i za grad, opazit će se značajna prostorna diferencija. Dok je porast u Šibeniku bio 324%, u obalnom pojasu 203% i u Zagori 125%, na otocima je zabilježeno od 1830. do 1958. god. svega 35% više stanovnika! Iz ovog slijedi zanimljiva specifičnost otočnog stanovništva s jedne, a gradskog i obalnog stanovništva s druge strane, dok je Zagora najbliža prosječnom kretanju cijeloga kraja.

²⁶ Podaci su uzeti: za 1830. iz »Operato dell'Estimo censuario dei comuni catastici« (Arhiv za Dalmaciju i Istru u Splitu), za 1850. iz »Prospetto di dettaglio della popolazione d'ogni località in Dalmazia« (V. L a g o, Memorie sulla Dalmazia, vol. I. Venezia 1869), za 1880. iz A. M a s c h e k (Geographische-Statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien. Zara 1886), za 1890. iz »Spezial Orts-Repertorium von Dalmatien. Wien 1894), za 1900. iz »Gemeinde Lexikon von Dalmatien. Wien 1900), za 1910. iz »Spezial Orts Repertorium von Dalmatien. Wien 1919), za 1931. iz »Upravno, crkveno i sudsko razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine. Zagreb 1938). Za 1948. te 1953. i 1958. navedeno je u poglavlju o današnjoj naseljenosti kraja.

Daljnijim promatranjem podataka na otocima se konstatira izrazita depopulacija koja ih je zahvatila već početkom našeg stoljeća. Otoci imaju manje stanovnika 1958. nego što su imali 1900 godine! Suprotno otočnom, obalni pojas pokazuje manje ili više stalan porast, što vrijedi u manjoj mjeri i za Zagoru, dok višestruki porast stanovništva Šibenika svjedoči o doseljavanju.

Značajno je da je porast stanovništva šibenskog primorja znatno manji od prosjeka za Jugoslaviju i mnoge evropske zemlje.²⁷ Daljnja i važna osobina je u razlikama među pojedinim dijelovima. To će u idućim izlaganjima još jače doći do izražaja.

Kretanje stanovništva realnije će se ocijeniti izrazi li se prosječnim godišnjim stopama (tab. 9).

Tab. 9. Godišnje kretanje stanovništva apsolutno i u promilima u navedenim razdobljima od 1830. do 1958.

	1830—1880.		1881—1890.		1891—1900.		1901—1910.	
	Apsol.	God. ‰	Apsol.	God. ‰	Apsol.	God. ‰	Apsol.	God. ‰
Cijeli kraj	4 195	2,5	5 722	15,4	8 971	20,9	7 596	14,6
Otoci	487	1,1	1 086	11,5	1 713	16,3	972	7,9
Obala	3 077	8,3	2 056	19,6	2 192	17,6	1 804	12,3
Zagora	762	1,4	843	7,0	2 008	15,1	2 254	15,2
Šibenik	—68	—0,2	2 333	43,6	3 058	43,5	2 486	24,7

	1911—1931.		1932—1948.		1949—1958.	
	Apsol.	God. ‰	Apsol.	God. ‰	Apsol.	God. ‰
Cijeli kraj	8 399	7,1	691	0,6	14 527	21,2
Otoci	—246	—0,9	—1 036	—4,7	164	1,4
Obala	2 608	7,5	767	2,3	2 662	13,4
Zagora	3 459	9,6	823	4,0	4 352	20,4
Šibenik	2 658	10,1	137	0,5	7 349	47,8

Najdinamičniji porast za cijeli kraj bio je u poslijeratnom razdoblju od 1949. do 1958. god. (21,2 promila godišnje), dok je najmanji porast bio od 1932. do 1948. godine (svega 0,6 promila godišnje). Ovo je kretanje razumljivo i objašnjava se veoma povoljnim prilikama u prvom, a izrazito nepovoljnim utjecajem rata u potonjem razdoblju. Po veličini stope prosječnog godišnjeg porasta razdoblja imaju ovaj red: 1891—1900 (20,9‰), 1881—1890 (15,4‰), 1901—1910 (14,6‰), 1911—1931 (7,1‰) i na kraju 1830—1880 (2,5‰).

Intenzitet porasta pokazuje tendencu progresivnog kretanja, što je bilo jako narušeno sa dva svjetska rata. Poznavajući stanovite karakteristike društveno-ekonomskih zbivanja u pojedinim razdobljima, može se konstatirati da ih izloženo demografsko kretanje dobro odražava. Do kraja 19. stoljeća stanovništvo nije imalo uvjeta za brži porast. Tek izvjesnim unapređenjem poljoprivrede i ekspanzijom vinograda u posljednjih

²⁷ Ovo se ističe na osnovu porasta od 1880. do 1950. godine. U tom razdoblju stanovništvo šibenskog primorja poraslo je za svega 95‰ (otoci 20‰, obalni pojas 192‰, Zagora 91‰ i Šibenik 220‰) a stanovništvo Jugoslavije 184‰, Engleske 162‰, Nizozemske 240‰, Norveške 181‰, Portugala 185‰, Švicarske 169‰, Švedske 154‰, Mađarske 173‰ itd. (M. Macura, op. cit, str. 9).

dvadesetak godina prošlog stoljeća postiže se osjetljivo poboljšanje, koje se pozitivno odrazilo i na porast stanovništva. Porast počinje da jenjava već u početku našeg stoljeća kao posljedica krize vinogradarstva. Istovremeno naglo zavijanje svjetske privrede i prometa pogoduje napuštanju zemlje i iseljavanju koje se jače ili slabije nastavlja, osobito s otoka i iz obalnog pojasa, do danas. Koliko zabilježeno kretanje stanovništva odražava prirodni prirast, a koliko migracije, ustanovit će se naknadno usporedbom prirodnog i popisima utvrđenog kretanja stanovništva.

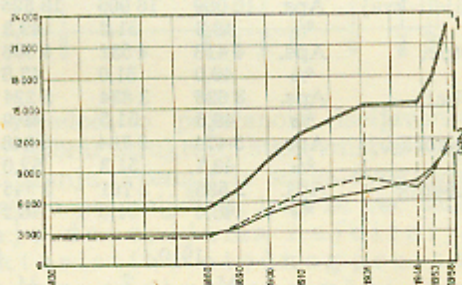
U izloženim zajedničkim osobinama kraja nisu se mogle zapaziti posebnosti njegovih dijelova, a te su veoma izrazite u gradu i na otocima.

Otoci pokazuju poslije drugog svjetskog rata minimalnu stopu porasta (1,4‰), gotovo kao u razdoblju 1830—1880. godine (1,1‰). Progresivno kretanje stanovništva, blisko kretanju našeg kraja u cjelini, pokazuju otoci jedino od 1881. do 1890. god. (11,5‰) i od 1891. do 1900. (16,3‰). U toku našeg stoljeća prosječna stopa godišnjeg porasta na otocima naglo pada i znatno zaostaje za stopom cijeloga kraja. Od 1900. do 1910. god. doseže jedva 7,9‰ prema 14,6‰ cijeloga kraja a u razdobljima 1911—1931. i 1932—1948. pojavljuju se negativne vrijednosti (−0,9‰ u prvom i −4,7‰ u drugom razdoblju). Iz navedenog slijedi zaključak da je proces iseljavanja načio otoke već potkraj 19. stoljeća. Depopulacija šibenskih otoka je dakle proces koji se vrši već preko šezdeset godina. Ostaje još da se odredi vremenski intenzitet pojave i usporedi sa sličnim procesima u susjednim predjelima. To će se učiniti u idućem poglavlju o prirodnom kretanju stanovništva.

Suprotno otocima Šibenik pokazuje u najnovijem razdoblju neobično visoku stopu porasta (47,8‰ godišnje), što odražava snagu koncentracije stanovništva povezano s njegovim pojačanim funkcijama i općim znače-

Sl. 6. Kretanje broja stanovnika Šibenika (1830—1958); 1. ukupno 2. muških i ženskih

Fig. 6. Le mouvement du nombre de la population de Šibenik (1830—1958); 1. le total, 2. les hommes, 3. les femmes.

njem u tom dijelu Dalmacije. Za razliku od suvremenoga kretanja, stanovništvo je Šibenika stagniralo sve do 1880. godine u kojoj je imao manje stanovnika nego 1830!²⁸ U kasnijim razdobljima stopa porasta postaje sve viša, osobito od 1881. do 1900. (43,5‰) i od 1901. do 1910. (24,7‰). Od 1911. do 1931. i od 1932. do 1948. god. očiti su negativni utjecaji

²⁸ Zabilježen minimalni manjak nije posljedica opadanja broja stanovnika grada, nego različitog kriterija određivanja njegova teritorija; god. 1830. bio obuhvaćen u sastavu gradskih katastarskih općina i dio prigradskih naselja, koja su 1880. ostala izvan grada.

dvaju svjetskih ratova, posebno zadnjeg koji je porast od 1932. do 1948. sveo na ništicu. Kretanje stanovništva Šibenika karakteristično je po tome što stope dobro odražavaju društveno-politička zbivanja i s tim uvjetovane gospodarske prilike u gradu i okolici.

Stope porasta stanovništva obalskog pojasa i Zagore pokazuju bliskost prosječnim vrijednostima kraja u cjelini i nisu specifične poput onih u gradu i na otocima. Uspoređujući stope porasta stanovništva duž obale i u Zagori opaža se veći intenzitet porasta u obalnom pojasu do 1900. god. (8,3‰ godišnje u prvom, 19,6‰ u drugom i 17,6‰ u trećem razdoblju), a u Zagori poslije 1901. godine (15,2‰, 9,6‰ i 4,0‰ i 20,4‰ godišnje u navedenim razdobljima do 1958). Međutim, za oba ta dijela značajna je relativno visoka stopa porasta sve do prvog svjetskog rata. U tome je bitna razlika prema kretanju otočnog stanovništva. Proces iseljavanja zahvatio je dakle obalu i Zagoru tek poslije prvog svjetskog rata; i to više i jače prvi dio. Emigracijska se dinamika u Zagori osjeća tek u najnovije doba (isključivši organiziranu kolonizaciju između dva rata i poslije oslobođenja). Ovaj je tok posljedica zabačenijeg položaja Zagore i tradicionalnijeg i primitivnijeg načina života njenog stanovništva koje se teže otiskivalo i napuštalo rodni kraj.

Za ocjenu kretanja stanovništva u proteklih 130-tak godina važan je odnos muškaraca i žena. Iz tog odnosa rezultira djelomično i prirodno kretanje koje je u mnogočemu ogledalo socijalno-ekonomskih prilika u vremenu i prostoru.²⁹ Konačno, današnju spolnu strukturu treba shvatiti kao rezultat duže evolucije, te je to potrebno osvijetliti (tab. 10).

Tab. 10. Kretanje spolne strukture stanovništva od 1830. do 1958.

		1830.		1880.		1890.		1900.	
		M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Cijeli kraj	Aps.	16 089	16 905	18 525	18 666	21 614	21 927	26 229	25 553
	%	48,8	51,2	49,8	50,2	50,4	49,6	50,6	49,4
Otoci	Aps.	4 418	4 531	4 506	4 930	4 938	5 584	5 800	6 435
	%	49,0	51,0	47,8	52,2	46,9	53,1	47,4	52,6
Obala	Aps.	3 626	3 834	5 224	5 250	6 559	5 973	7 709	7 015
	%	48,5	51,5	49,9	50,1	52,3	47,7	52,4	47,6
Zagora	Aps.	5 474	5 764	6 248	5 752	6 748	6 095	7 877	8 874
	%	48,7	51,3	52,0	48,0	52,5	47,5	53,0	47,0
Šibenik	Aps.	2 586	2 761	2 545	2 734	3 369	3 645	4 843	5 229
	%	48,4	51,6	48,2	51,8	48,0	52,0	48,2	51,8
		1910.		1931.		1948.		1958.	
		M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Cijeli kraj	Aps.	30 296	29 132	33 859	34 018	32 060	36 508	40 018	43 077
	%	50,9	49,1	49,9	50,1	46,7	53,3	48,2	51,8
Otoci	Aps.	6 142	7 065	5 710	7 251	5 039	6 886	5 243	6 846
	%	46,5	53,5	44,0	56,0	42,3	57,7	43,3	56,7
Obala	Aps.	8 428	8 100	9 147	9 989	9 174	10 729	10 729	11 836
	%	51,0	49,0	47,8	52,2	46,1	53,9	47,5	52,5
Zagora	Aps.	9 003	8 102	10 283	10 281	10 464	10 903	12 541	13 198
	%	52,6	47,4	50,0	50,0	49,5	50,5	48,7	51,3
Šibenik	Aps.	6 723	5 865	8 269	6 947	7 363	7 990	11 505	11 197
	%	53,4	46,6	54,3	45,7	48,0	52,0	50,7	49,3

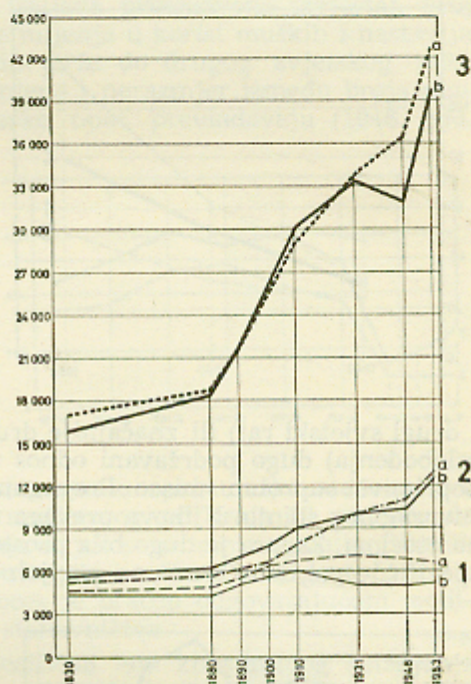
²⁹ K. Marks, Kapital, I, str. 228.

Za kraj u cjelini karakteristična su tri razdoblja; 1830—1880. kada prevladavaju žene (za 3,4 do 0,4%), zatim 1880—1910. kada su brojniji muškarci (od 0,8 do 1,8%), a nakon toga su opet prevagnule žene do danas (od 0,2% preko 6,6% do 3,6%). Osciliranje je na prvi pogled veoma čudno i traži objašnjenje. Kako je šibensko primorje u ovom pogledu dosta složen kraj (to se vidjelo prikazom suvremenog stanja) osciliranje odnosa broja muških i ženskih bit će lakše protumačen posebnom analizom kretanja na otocima, obali, u Zagori i u gradu.

Otoci pokazuju najspecifičnije kretanje muškog i ženskog stanovništva. Žensko je stanovništvo jedino u tom dijelu prevladavalo u čitavom 130-godišnjem periodu s progresivnim povećavanjem razlike (2,0% 1830, 52% 1900. i 13,4% 1930).

Sl. 7. Kretanje broja muških i ženskih stanovnika šibenskog primorja; 1. otoci, 2. Zagora i 3. cijeli kraj, a) ženske, b) muški.

Fig. 7. Le mouvement du nombre d'hommes et de femmes du littoral de Sibeniak; 1. les îles, 2. l'arrière-pays, 3. toute la région (a — femmes, b — hommes).

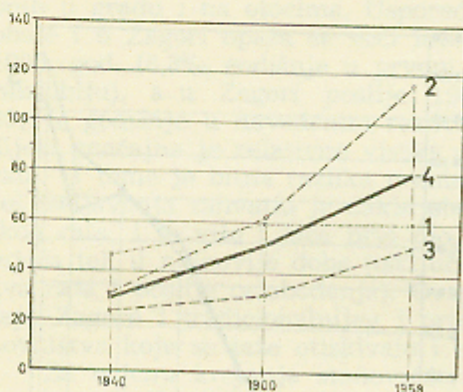

1958). Ovakvo kretanje nesumnjivo svjedoči o pojačanom iseljavanju muškaraca što je postepeno osakatilo dobnu strukturu stanovništva koja je istaknuta u poglavlju o današnjem stanju. Premda se snaga ovog procesa i njegov krajnji rezultat mogu samo predmijevati, ipak se već sada može ustvrditi da je iseljavanje decenijama najbitnija socijalnogeografska karakteristika otočnog prostora i da taj proces pogađa prvenstveno muški dio stanovništva.

Zagoru karakterizira drukčije kretanje. U njoj kvantitativno prevladavaju muškarci malne sve do 1931. godine; tada su prevagnule žene povećavajući razliku lagano ali konstantno do danas (2,6%). Prema tome je jače iseljavanje muške radne snage iz Zagore uslijedilo sa znatnim zakašnjenjem u poređenju s otocima. Ali, navedeni deficit muškaraca nije isključiva posljedica napuštanja kraja, nego je djelomično rezultat brojnijeg stradanja muškaraca u drugom svjetskom ratu.

Dalje se postavlja pitanje kako objasniti višak muških u ranijim razdobljima? Patrijarhalni zagorci daju prednost muškoj djeci i često su

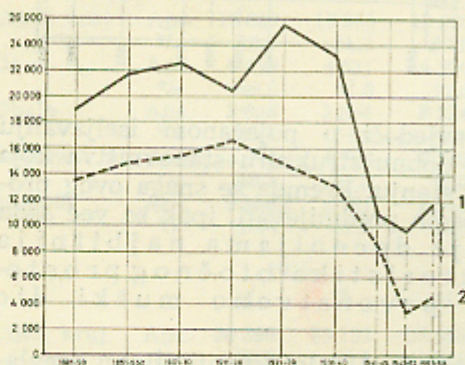
zanemarivali njegu ženske dojenčadi što je uzrokovalo veću smrtnost potonjih. Izuzetan napor, slabe higijenske prilike, osobito u doba materinstva pogadale su prvenstveno žensko stanovništvo čime su bili stvarani uvjeti za prevagu muških i pored toga što to ne izlazi iz usporedbe nataliteta. Međutim, čim su nastupili ozbiljniji društveno-politički poremećaji (prvi

Sl. 8. Kretanje gustoće naseljenosti u šibenskom primorju (1840—1958); 1. otoci, 2. obala (uključivši grad), 3. Zagora i 4. prosjek za cijeli kraj.

Fig. 8. Le mouvement de la densité de la population du littoral de Šibenik (1840—1958); 1. les îles, 2. la côte (y compris la ville), 3. l'arrière-pays et 4. la moyenne pour toute la région.

i drugi svjetski rat) ili značajnije društveno-ekonomske promjene (poslije oslobođenja) dugo podržavani odnos muških i ženskih se naglo izmijenio poprimivši suprotan smisao. Prevagnule su žene, što se očitovalo u prikazu suvremenog stanja. Njihova prevaga u Zagori nije dakle stara pojava kao na otocima. Zagora je dugo bila prostor nehumane selekcije kao posljedice specifične prirodne sredine i socijalno-historijskih zbivanja.

Sl. 9. Prirodno kretanje stanovništva šibenskog primorja (1881—1958); 1. rođeni, 2. umrli.

Fig. 9. Le mouvement naturel de la population du littoral de Šibenik (1881—1958); 1. nés, 2. décédés.

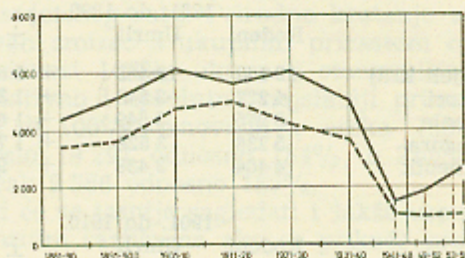
U obalnom pojasu kretanja broja muških i ženskih općenito je slično onom u Zagori; jedino je opadanje udjela muškog stanovništva počelo nešto ranije i brže, jer se proces koji je bio zahvatio otoke osjetio u dijelu priobalnih naselja s jačom maritimnom komponentom i neposrednijim kontaktom s vanjskim svijetom. Suprotno tome unutrašnji dio obalnog pojasa prirodno je i društveno bliži Zagori pa su i veće sličnosti u kretanju odnosa muških i ženskih. I u ovoj se dakle komponenti demograf-

skoga kompleksa potvrđuje prelazan karakter obalnog pojasa, što je u skladu s geografskim položajem.

Kvantitativno kretanje muških i ženskih u Šibeniku slično je u općim crtama onom u Zagori, ali je u osnovi uvjetovano drukčijim i specifičnim razlozima. Minimalna prevaga žena do 1880. godine uglavnom je normalna pojava u jednom primorskom naselju s nedovoljno razvijenim centralnim funkcijama iz koga iseljava prvenstveno izvjestan broj muškaraca. Od 1880. do 1890. odnos se mijenja u korist muških i nastavlja dalje relativno sporo do 1900. a zatim brže do drugog svjetskog rata. Ratna su zbivanja unijela velike promjene i nerazmjer između broja muških i ženskih u Šibeniku. Tako ženske opet prevladavaju (1948. god.

Sl. 10. Prirodno kretanje stanovništva Šibenika (1881—1958); 1. rođeni, 2. umrli.

Fig. 10. Le mouvement naturel de la population de Šibenik (1881—1958); 1. nés, 2. décès.

52,0%) da bi u najnovije vrijeme prevagnulo opet muško stanovništvo (51,4% 1958). Konstantno veći broj muškaraca od kraja 19. stoljeća do drugog svjetskog rata normalna je pojava jer se u tom razdoblju Šibenik razvija u vojno-pomorski i lučko-industrijski centar. Te njegove funkcije postaju danas mnogo značajnije i proces je praćen odgovarajućom modifikacijom odnosa muškog i ženskog stanovništva.

Otoci pokazuju dakle veoma specifičan hod konstantnog smanjenja udjela muškog stanovništva. Ta se pojava odvija progresivno punih 130 godina s ubrzanjem od kraja 19. stoljeća. Suprotno tome Zagoru karakterizira veći broj muških do drugog svjetskog rata, poslije čega dolazi do značajne promjene i lagane prevage žena. Ovdje se međutim ne radi o različitom smislu prirodnog kretanja, nego o posebnom procesu pod utjecajem društvenih zbivanja povezanih s ograničenim mogućnostima prirodne sredine i geografskim položajem kraja, različitim nazorima i drugim komponentama geografskoga kompleksa nekog kraja. Obala pokazuje prelazne karakteristike između Zagore i otoka, dok su u Šibeniku zapažene zakonitosti neovisne ili malo ovisne o prirodnom kretanju stanovnika. Kretanje i sastav gradskog stanovništva usklađuju se s njegovim funkcijama što se djelomično odražuje i na stanovništvo okolice.

Postavlja se dalje pitanje u kolikoj je mjeri navedeno kretanje stanovnika šibenskog primorja posljedica prirodnog prirasta, a u kolikoj su mjeri utjecale migracije. Premda je iz dosadašnjeg izlaganja emigracija očita (s iznimkom za grad u kome se opaža suprotna pojava) i premda se moglo ustanoviti da je popisima utvrđen broj stanovnika u nekim slučajevima bitno drukčiji od onog koji se očekivao uz prosječan prirodni prirast, ipak je od posebne važnosti utvrditi brojčane razlike. Važno je

ustanoviti kako se taj proces odvijao vremenski i prostorno, po razdobljima i u svakom od četiri izdvojena dijela šibenskog primorja. Time će se utvrditi tok emigracijskog procesa, njegov intenzitet i »konačan« rezultat.

Praćenje prirodnoga kretanja stanovništva od 1830. godine u mnogome je otežano zbog nepotpunosti matičnih knjiga, a migracije su važne tek od posljednje četvrtine 19. stoljeća. Stoga je dovoljno utvrditi kretanje i objasniti prirodni prirast od 1881. do 1958. Ti se podaci vide iz tab. 11.

Tab. 11. Prirodno kretanje i prirast stanovništva od 1881. do 1958.³⁰

	1881. do 1890.			1891. do 1900.		
	Rođeni	Umrli	±	Rođeni	Umrli	±
Cijeli kraj	19 142	13 463	+ 5 679	21 975	14 941	+ 7 034
Otoci	4 227	2 848	+ 1 379	5 002	3 370	+ 1 632
Obala	5 275	3 649	+ 1 626	6 136	4 066	+ 2 070
Zagora	5 236	3 529	+ 1 708	5 712	3 850	+ 1 862
Šibenik	4 404	3 438	+ 966	5 125	3 655	+ 1 470
	1901. do 1910.			1911. do 1920.		
	Rođeni	Umrli	±	Rođeni	Umrli	±
Cijeli kraj	22 943	15 536	+ 7 407	20 499	16 620	+ 3 879
Otoci	4 796	3 093	+ 1 703	3 742	3 307	+ 435
Obala	6 144	3 953	+ 2 191	5 282	4 304	+ 978
Zagora	5 976	3 739	+ 2 237	5 857	4 105	+ 1 752
Šibenik	6 027	4 751	+ 1 276	5 618	4 904	+ 714
	1921. do 1930.			1931. do 1940.		
	Rođeni	Umrli	±	Rođeni	Umrli	±
Cijeli kraj	25 574	14 935	+10 589	23 108	13 162	+ 9 946
Otoci	4 458	2 257	+ 1 901	3 556	2 162	+ 1 394
Obala	7 898	4 018	+ 3 880	6 765	3 470	+ 3 295
Zagora	7 281	4 182	+ 3 099	7 865	3 849	+ 4 016
Šibenik	5 937	4 228	+ 1 709	4 922	3 681	+ 1 241
	1941. do 1948.			1949. do 1952.		
	Rođeni	Umrli	±	Rođeni	Umrli	±
Cijeli kraj	10 819	8 567	+ 2 252	9 779	3 701	+ 6 078
Otoci	1 888	1 990	— 102	1 364	554	+ 810
Obala	3 692	3 050	+ 642	2 961	936	+ 1 975
Zagora	3 816	2 472	+ 1 344	3 606	1 230	+ 2 376
Šibenik	1 423	1 055	+ 368	1 848	931	+ 917

³⁰ Prirodno kretanje dobiveno je iz matičnih knjiga rođenih i umrlih od 1881. do 1958. Za razdoblje do 1946. korišćene su sve matične knjige rimokatoličkih župa i pravoslavnih parohija na ovim radom obuhvaćenom teritoriju. Uključene su i bolničke knjige (1886—1946) o čemu je objašnjenje već izloženo. Poslije 1946. korišćene su knjige matičnih područja i ureda koji su zamijenili ranije župe i parohije. U knjige umrlih uneseni su poginuli i nestali u drugom svjetskom ratu. Rođenja i smrti koji su ubilježeni u bolničkim knjigama pridodani su prirodnom kretanju kraja u kojem je stalan boravak roditelja navorođenčeta ili onog koji je umro u bolnici. Time je dobiven sasvim pouzdan rezultat.

	1953. do 1958.			1881. do 1958.		
	Rođeni	Umrli	±	Rođeni	Umrli	±
Cijeli kraj	11 999	4 451	+ 7 548	165 838	105 426	+60 412
Otoci	1 110	755	+ 355	30 143	20 636	+ 9 507
Obala	3 970	1 336	+ 2 634	48 123	28 832	+19 291
Zagora	4 565	1 331	+ 3 234	49 914	28 286	+21 628
Šibenik	2 354	1 029	+ 1 325	37 658	27 672	+ 9 986

Pozitivno prirodno kretanje karakteristično je u svim navedenim razdobljima za taj kraj u cjelini i pojedine dijelove. Iznimka je jedino otočni pojas od 1941. do 1948. godine, kada je broj umrlih bio za 102 veći od rođenih. Inače je to razdoblje najslabijeg poroda, a najjačeg pomora u teškim ratnim prilikama. Slično ali nešto blaže bio je od 1911. do 1920, kada su se osjetile posljedice prvog svjetskog rata. Prirodno kretanje za cijeli kraj pokazuje općenito pozitivan smisao s ukupnim prirastom od 60 412 stanovnika (1881—1958), što iznosi 163% ukupnog stanovništva šibenskog primorja 1880. godine. Relativno i apsolutno najslabiji prirast bio je na otocima (9 507 stanovnika ili 100% stanovništva otoka 1880. god), dok je u obalnom pojasu iznosio 19 291 odnosno 184%, u Zagori 21 628 odnosno 180% a u Šibeniku čak 9 986 odnosno 189%.

Navedeno prirodno kretanje moći će se jasnije sagledati i lakše uspoređivati po svom intenzitetu i prostornim razlikama ako se prikaže prosječnim godišnjim stopama (tab. 12).

Tab. 12. Prirodno kretanje u prosječnim godišnjim stopama (u promilima)

	1881. do 1890.			1891. do 1900.			1901. do 1910.		
	Nat.	Mort.	Prir.	Nat.	Mort.	Prir.	Nat.	Mort.	Prir.
Cijeli kraj	51,5	36,2	15,3	51,2	34,9	16,3	44,2	29,9	14,3
Otoci	44,8	30,2	14,6	47,6	32,0	15,6	39,2	25,3	13,9
Obala	50,4	34,9	15,5	48,9	32,5	16,4	42,0	26,8	15,2
Zagora	43,2	29,4	14,2	44,5	30,0	14,5	40,3	25,9	14,4
Šibenik	83,4	65,1	18,3	73,5	52,1	21,0	59,8	47,3	12,5

	1911. do 1930.			1931. do 1948.			1949. do 1952.		
	Nat.	Mort.	Prir.	Nat.	Mort.	Prir.	Nat.	Mort.	Prir.
Cijeli kraj	36,9	25,3	11,6	27,8	17,8	10,0	35,7	13,6	22,2
Otoci	31,1	22,2	8,9	23,3	17,7	5,6	28,5	11,6	16,9
Obala	40,0	25,2	14,8	30,3	18,9	11,4	37,2	12,4	24,8
Zagora	38,4	24,2	14,2	31,6	17,2	14,2	42,1	14,4	27,7
Šibenik	45,9	36,3	9,6	21,1	15,5	5,6	30,0	15,1	14,9

	1953. do 1958.		
	Nat.	Mort.	Prir.
Cijeli kraj	27,0	10,0	17,0
Otoci	15,7	10,7	5,0
Obala	31,7	10,7	21,0
Zagora	32,2	9,4	22,8
Šibenik	21,8	9,6	12,2

Karakteristična je relativno visoka stopa nataliteta za kraj u cjelini. Stopa postepeno opada od 1881. (51,5‰) do 1958. (27,0‰), osim u kratkom poslijeratnom razdoblju (1949—1952). I stopa mortaliteta konstantno

opada od 36,2 do 10,0‰. Paralelno opadanje stopa poroda i pomora normalan je proces demografskog razvoja koji se i pored ratnih poremećaja postepeno stabilizira. Tendencija stabilizacije prirodnoga kretanja očituje se u istovremenom smanjivanju stope poroda i pomora uz zadržan relativno visok prirodni prirast. U najnovijem desetgodišnjem razdoblju od 1949. do 1958. stopa je nataliteta smanjena malne na polovicu prema onoj potkraj 19. stoljeća, dok je mortalitetna stopa smanjena za gotovo tri puta. Uzevši općenito šibensko je primorje kraj s visokim prirodnim prirastom.³¹

Promatrajući problem s ekonomsko-geografskog aspekta, velik natalitet uz visok mortalitet znače gubitak. Mnogo se gubi u ženskoj radnoj snazi zbog česte gravidnosti i bržeg iscrpljivanja. To povlači lančano i druge posljedice u gospodarskom i demografskom kompleksu kraja.

Iako obrađivan kraj ima pozitivno prirodno kretanje, ipak još nije dostignuta najpovoljnija linija, tj. umjereni prirodni prirast na bazi niskog nataliteta i mortaliteta. A to je veoma važno jer se postizava isti demografski i ekonomski efekat uz neusporedivo manje utrošena vremena, izgubljene radne snage i materijalnih izdataka. U tome leži jedna od značajnih prednosti ekonomski razvijenih zemalja u njihovu daljnjem životu. U koliko su privreda i društvo razvijeniji utoliko su natalitet, mortalitet i prirodni prirast niži. Zato je jedan od osnovnih problema današnjice uskladiti kretanje stanovništva s mogućnostima prirodne sredine i gospodarske aktivnosti.³²

Promotri li se detaljnije tab. 12, uočiti će se zanimljive razlike između pojedinih dijelova primorja. Stopa nataliteta na otocima opada veoma brzo (od 44,8‰ 1881—1890. na svega 15,7‰ 1953—1958), brže nego stopa mortaliteta. To nesumnjivo svjedoči o procesu depopulacije (prirodni prirast najnovijeg razdoblja je svega 5‰ godišnje).

I u Zagori stope mortaliteta i nataliteta opadaju dosta umjerenom, ali je njen prirodni prirast veći danas (22,8‰) nego što je bio potkraj 19. stoljeća (14,5‰). Znači da je Zagora biološki mnogo dinamičnija i svježija od otoka.

Obalni je pojas imao i ima relativno najveći natalitet (50,4‰ 1881—1890. i 31,7‰ 1953—1958) i mortalitet (34,9 odnosno 10,7‰) s prirodnim prirastom bliskim onim Zagore. Obala i Zagora pokazuju dakle slično prirodno kretanje stanovništva, dok su otoci poseban prostor specifičan po naglom padu prirodnog prirasta i odmaklom procesu depopulacije.

Šibenik je karakterističan po veoma visokom natalitetu, mortalitetu i prirodnom prirastu u prvim razdobljima (1881—1910), a zatim po naglom padu svih triju stopa koje su danas veoma bliske normalnim vrijedno-

³¹ Obično se razlikuju četiri tipa prirodnog priraštaja: 1. veoma visok (iznad 20‰), 2. visok (15—20‰), 3. umjereni (5—15‰) i 4. niski (do 5‰). Poslije drugog svjetskog rata 34% ukupnog stanovništva Jugoslavije pokazuje veoma visok priraštaj, 17% visoki, 48% srednji a svega 2% niski prirodni priraštaj (M. Macura, op. cit, str. 34).

³² A. S a u v y, op. cit, navodi deset testova na osnovu kojih se može ocijeniti ekonomska nerazvijenost neke sredine: 1. visok natalitet, blizak fiziološkom, 2. visok mortalitet, osobito dojenčadi i kratko srednje trajanje života, 3. nedovoljna ishrana, 4. visok stupanj nepismenosti, 5. visok postotak primarnih gospodarskih aktivnosti (poljoprivreda), 6. latentna nezaposlenost radi pomanjkanja sredstava za rad i predmeta rada, 7. malo sudjelovanje žena u privredi, 8. dječji rad, 9. slaba ili nikakva zastupljenost srednjih klasa i 10. autoritativni režim.

stima. Dok su stope poroda i pomora na otocima veoma niske i rezultat nepovoljne spolne i dobne strukture, u Šibeniku su one izraz tendence suvremenoj ravnoteži.

Istaknute razlike u vrlo skućenom prostoru upućuju i ovim primjerom na nejednake ekonomsko-socijalne prilike i na različita reagiranja otoka, grada, obalnog pojasa i Zagore na zbivanje u prošlosti i danas. Specifične funkcije grada nesumnjivo su utjecale istaknute posebnosti prirodnog kretanja njegova stanovništva, što se odrazilo i u okolici.

Jedan od osnovnih i posebno važnih zadataka u demografskom proučavanju nekog kraja jest utvrđivanje stupnja i uloge migracija u kretanju broja stanovnika. To se postizava usporedbom prirodnog kretanja s popisima utvrđenim stanovništvom. Time se ustanovljuje da li prostor gubi ili dobiva stanovništvo, odnosno da li je kraj u kojem prevladava emigracija ili imigracija. Posebno je značajno stoga jer je to tijesno povezano s ekonomskim razvojem i mogućnostima kraja, te s općim kompleksom društveno-ekonomskih zbivanja i s prirodnim karakteristikama proučavanja prostora. Migracije su posljedica veoma složenih uzroka.

Usporedba prirodnog prirasta i popisima utvrđenog porasta stanovništva šibenskog primorja vidi se iz tab. 13.

Tab. 13. Prirodno i popisima ustanovljeno kretanje stanovništva od 1880. do 1958.

	1880.	±	1890.	±	1900.	±	1910.	±
Cijeli kraj								
Prirodno	37 189		42 858	+ 43	49 902	+ 1 980	57 309	+ 2 169
Popisano	37 189	—	42 911		51 882		59 478	
Otoci								
Prirodno	9 436		10 815	— 293	12 447	— 212	14 150	— 943
Popisano	9 436	—	10 522		12 235		13 207	
Obala								
Prirodno	10 474		12 100	+ 432	14 170	+ 554	16 361	+ 167
Popisano	10 474	—	12 532		14 724		16 528	
Zagora								
Prirodno	12 000		13 708	— 365	15 570	— 719	17 807	— 702
Popisano	12 000	—	12 843		14 851		17 105	
Šibenik								
Prirodno	5 279		6 245	+ 769	7 710	+ 2 382	8 986	+ 3 602
Popisano	5 279	—	7 014		10 072		12 588	
	1931.	±	1948.	±	1953.	±	1958.	±
Cijeli kraj								
Prirodno	71 777	— 3 900	83 975	— 15 407	90 053	— 15 887	97 601	— 14 504
Popisano	67 877		68 568		74 166		83 095	
Otoci								
Prirodno	16 486	— 3 525	17 778	— 5 853	18 588	— 6 830	18 943	— 6 854
Popisano	12 961		11 925		11 758		12 089	

Obala							
Prirodno	21 219		25 156		27 131		29 765
Popisano	19 136	- 2 083	19 903	- 5 523	20 962	- 6 169	22 565
Zagora							
Prirodno	22 658		28 018		30 394		33 628
Popisano	20 564	- 2 094	21 387	- 6 631	23 514	- 7 880	25 739
Šibenik							
Prirodno	11 409		13 018		13 935		15 260
Popisano	15 216	+ 3 807	15 353	+ 2 335	17 932	+ 3 997	22 702

	Porast 1880—1958.		
	Apsolutni	±	%
Cijeli kraj			
Prirodno	60 412		163
Popisano	45 906	- 14 506	123
Otoci			
Prirodno	9 507		100
Popisano	2 653	- 6 854	28
Obala			
Prirodno	19 291		184
Popisano	12 091	- 7 200	116
Zagora			
Prirodno	21 628		180
Popisano	13 739	- 7 889	115
Šibenik			
Prirodno	9 981		189
Popisano	17 423	+ 7 442	334

Prirodni prirast stanovništva kraja u cjelini bio je veći od mehaničkog tek nakon 1910. Popisima utvrđeno povećanje do te godine bilo je veće od prirodnog prirasta, što znači da je doseljeno stanovništvo bilo brojnije od iseljenog. Preokret je konstatiran popisom 1931. godine i otada je negativna bilansa stalna pojava.

Međutim, za cijelo razdoblje od 1880. do 1958. prirodni je prirast iznosio 60 412 stanovnika ili 163% stanovništva kraja 1880. godine, dok je mehanički porast bio 45 906 stanovnika ili 123%. Prema tome je manjak 1958. iznosio 14 506 stanovnika ili 17% prisutnog stanovništva. Radi se dakle o kraju gdje je emigracijski proces postao dominantna komponenta mehaničkog kretanja stanovništva, a s tim i jedno od osnovnih društvenih obilježja. Migracijski proces je u biti još jači, jer navedeni manjak od 14 506 pokazuje samo razliku između iseljenog i doseljenog stanovništva. Značajne su i razlike što pokazuju svaki od izdvojenih dijelova primorja.

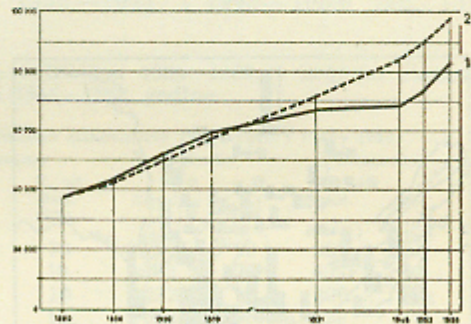
Otoci su najizrazitiji emigracijski prostor gdje se manjak stanovništva pokazao već 1890. godine. Otada se manjak progresivno povećava, pa je do 1958. godine iznosio čak 6 854 stanovnika ili 57% svih prisutnih u potonjoj godini na otocima. U tom i u općem bilansu izgubljenog stanovništva otoci se veoma razlikuju od ostalih pojasa primorja.

Na obali se emigracijski proces opaža nakon 1910. i otada naglo jača tako da do 1958. iznosi 7 200 ili 32% tada prisutnog stanovništva u obalnom pojasu.

U Zagori se opaža stanovit manjak već pokraj prošlog stoljeća, ali se znatnije nije povećavao sve do kraja prvog svjetskog rata. Nakon toga započinje zapaženije napuštanje zavičaja, koje se snažno obnavlja poslije

Sl. 11. Prirodno i popisima ustanovljeno kretanje stanovništva šibenskog primorja (1880—1958); 1. popisi ustanovljeno, 2. prirodno kretanje.

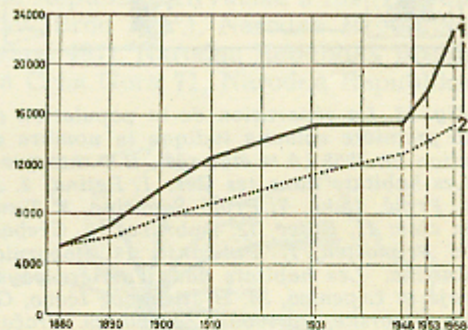
Fig. 11. Le mouvement naturel et le mouvement enregistré de la population du littoral de Šibenik (1880—1958); 1. le mouvement enregistré, 2. le mouvement naturel.

oslobođenja tako da je do kraja 1958. manjak dosegao broj od 7 889 stanovnika ili 31% stanovništva Zagore 1958. godine. Današnje iseljavanje iz Zagore tako je snažno da poprima depopulacijske osobine koje će veoma brzo doći stanje na otocima.³³

Sl. 12. Prirodno i popisima ustanovljeno kretanje stanovništva Šibenika (1880—1958); 1. popisima ustanovljeno, 2. prirodno kretanje.

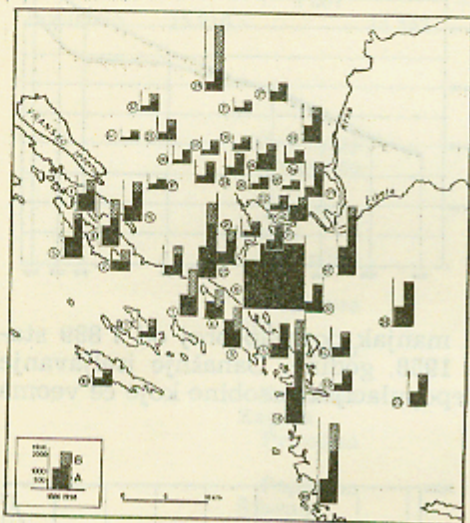
Fig. 12. Le mouvement naturel et le mouvement enregistré de la population du littoral enregistré, 2. le mouvement naturel.

Jedino grad ima suprotno kretanje s prevagom doseljenih nad iseljanim. (sl. 12.). Šibenik karakterizira od 1890. konstantan višak popisom utvrđenog stanovništva nad onim koje bi odgovaralo prirodnom prirastu. Priliv je doseljenika nešto poremećen prvim i jače drugim svjetskim ratom, dok je poslije oslobođenja ukupni višak iznosio 7 442 ili 33% stanovništva grada 1958. godine. Imigracijski karakter Šibenika logična je posljedica njegovih specifičnih i složenih centralnih funkcija koje su se

³³ Primjera radi navodimo selo Bratiškovci gdje je 1953. god. bilo 75 mladića i 67 djevojaka, a 1961. svega 3 mladića i 34 djevojke sa stalnim boravkom u selu! Sličan proces u najnovije vrijeme karakterističan je i za glavninu sela siromašne Zagore.

razvijale od kraja 19. stoljeća. Osobito nagao razvoj zapažen je poslije 1950. kada prima novih nekoliko tisuća stanovnika od kojih su mnogi »divlji«. Danas je priliv tako jak da ga ne mogu zaustaviti ni teški komunalno-stambeni problemi grada. Slijevanje iz pasivne Zagore i ilegalno zaposjedanje nehigijenskih »konoba« i divlja izgradnja drveno-limenih stračara jedan je od osnovnih društveno-komunalnih problema Šibenika. Taj je proces nužno podvrći svim sredstvima strogoj kontroli.

Sl. 13. Razmještaj stanovništva šibenskog primorja po naseljima; prvi stupac pokazuje broj stanovnika 1880. a drugi stanje 1958. (A = stvarno stanje, B = manjak nastao iseljavanjem od 1830—1958). Naselja na otocima: 1. Betina, 2. Jezera, 3. Kaprije, 4. Krapanj, 5. Murter, 6. Prvić Luka, 7. Prvić Šepurine, 8. Tisno, 9. Zlarin, 10. Žirje. Naselja na obali: 11. Bilice, 12. Dubrava, 13. Grebaštica, 14. Jadrtovac i Vrpolje, 15. Pirovac, 16. Primošten, 17. Putičanje, 18. Rogoznica, 19. Šibenik, 20. Vodice, 21. Zaton i Raslina. Naselja u Zagori: 22. Bičine i Skradinsko polje, 23. Boraja i Lepenica, 24. Bratiškovci, 25. Ičevo, Gorice, 26. Bribir, 27. Danilo, 28. Dubravice, 29. Gjevske, Varivode, Zečevo, 30. Gračac, 31. Krković, Ladevci, Mešare, 32. Krnjeve, 33. Ostrvica, Gošić, 34. Piramatovci, 35. Plastovo, 36. Rupe, 37. Skradin, 38. Smrdelje, 39. Sonković, 40. Vačane Zdrapanj, 41. Vela Glava, 42. Zažvić i 42. Lozovac, Konjevrate i susjedna naselja.

Fig. 13. La répartition de la population du littoral de Šibenik d'après les habitats; la première colonne indique le nombre d'habitants en 1880, la seconde la situation en 1958 (A = état réel, B = manque causé par l'émigration entre 1880 et 1958). Les habitats dans les îles: 1. Betina, 2. Jezera, 3. Kaprije, 4. Krapanj, 5. Murter, 6. Prvić Luka, 7. Prvić Šepurine, 8. Tisno, 9. Zlarin et 10. Žirje. Les habitats sur la côte: 11. Bilice, 12. Dubrava, 13. Grebaštica, 14. Jadrtovac et Vrpolje, 15. Pirovac, 16. Primošten, 17. Putičanje, 18. Rogoznica, 19. Šibenik, 20. Vodice et 21. Zaton et Raslina. Les habitats dans l'arrière-pays: 22. Bičine et Skradinsko polje, 23. Boraja et Lepenica, 24. Bratiškovci, 25. Ičevo, Gorice, 26. Bribir, 27. Danilo, 28. Dubravice, 29. Gjevske, Varivode, Zečevo, 30. Gračac, 31. Krković, Ladevci, Mešare, 32. Krnjeve, 33. Ostrvica, Gošić, 34. Piramatovci, 35. Plastovo, 36. Rupe, 37. Skradin, 38. Smrdelje, 39. Sonković, 40. Vačane Zdrapanj, 41. Vela Glava, 42. Zažvić et 42. Lozovac, Konjevrate et les habitats voisins.

Opaža se dakle intenzivan proces iseljavanja s otoka, obale i Zagore, tj. sa sela u grad koji brzo raste. Uzme li se izvangradski prostor šibenskog primorja zasebno, onda usporedba prirodnog i popisima ustanovljenoga kretanja stanovništva od 1880. do 1958. god. pokazuje manjak od 20 943 stanovnika ili 35% stanovništva otoka, obale i Zagore 1958. godine! Prema tome je kraj izrazito emigracijski a njegov gradski centar apsorbira samo manji dio iseljenih iz okolnih sela. Pored toga na otocima i u Zagori su zapažene tendence rapidne depopulacije. Ovakav proces može vrlo skoro dovesti do neželjenih i teško rješivih stanja u koliko se

demografsko kretanje ne usmjeri povoljnijim kanalima. Grad će se naći u populacijski-gospodarskoj anemičnoj okolici.

Sada se nameće pitanje: kuda je iselilo to stanovništvo? Da li u zemlju ili van nje? Uolikoj je mjeri porast Šibenika posljedica priliva iz okolice a uolikoj mjeri iz drugih krajeva? itd. Premda je tačan i potpun odgovor gotovo nemoguće dati, ipak će se pokušati osvijetliti smjerove iseljavanja u razdobljima 1935—1941. i 1945—1959(tab. 14).

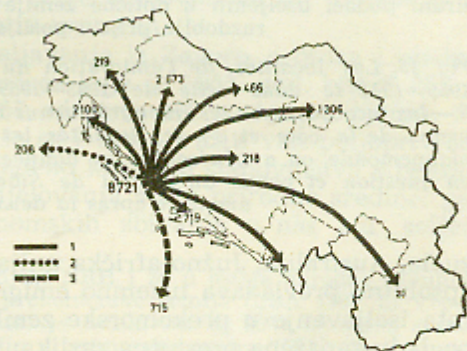
Tab. 14. Ukupan manjak stanovništva u razdoblju 1880—1958. i iseljeno stanovništvo 1935—1941. i 1945—1959. godine

	Ukupni manjak 1880—1958.		Iseljeno stanovništvo 1935—1941. i 1945—1959.					
	Apsolutno	% od stan. 1958.	Ukupno		U zemlju		U inozemstvo	
			Apsol.	% od stan. 1958.	Apsol.	%	Apsol.	%
Cijeli kraj	+14 501	17	8 721	10	7 798	89	928	11
Otoci	— 6 854	57	2 256	19	1 758	78	498	22
Obala	— 7 200	32	3 528	16	3 232	90	296	10
Zagora	— 7 889	31	2 937	12	2 808	96	129	4
Šibenik	+ 7 442	33	—	—	—	—	—	—

Rezultati provedene ankete pokazuju da su smjerovi iseljavanja različiti.³⁴ Od 8 721 iseljenih u navedenim razdobljima raspored destinacionih tačaka (prema nepotpunim podacima) jest: primorje Narodne Republike Hrvatske 2 819 (najviše Šibenik, Rijeka, Split, a manje Zadar, Pula i dr. centri), unutrašnjost Narodne Republike Hrvatske 3 139 (Zagreb 2 673, Osijek, Varaždin, Karlovac, Slav. Brod i dr.), Narodna Republika Srbija 1 306 (Beograd 1 209, ostali dijelovi 497), Narodna Republika Bosna i Hercegovina 218, Narodna Republika Crna Gora 71, Narodna Republika

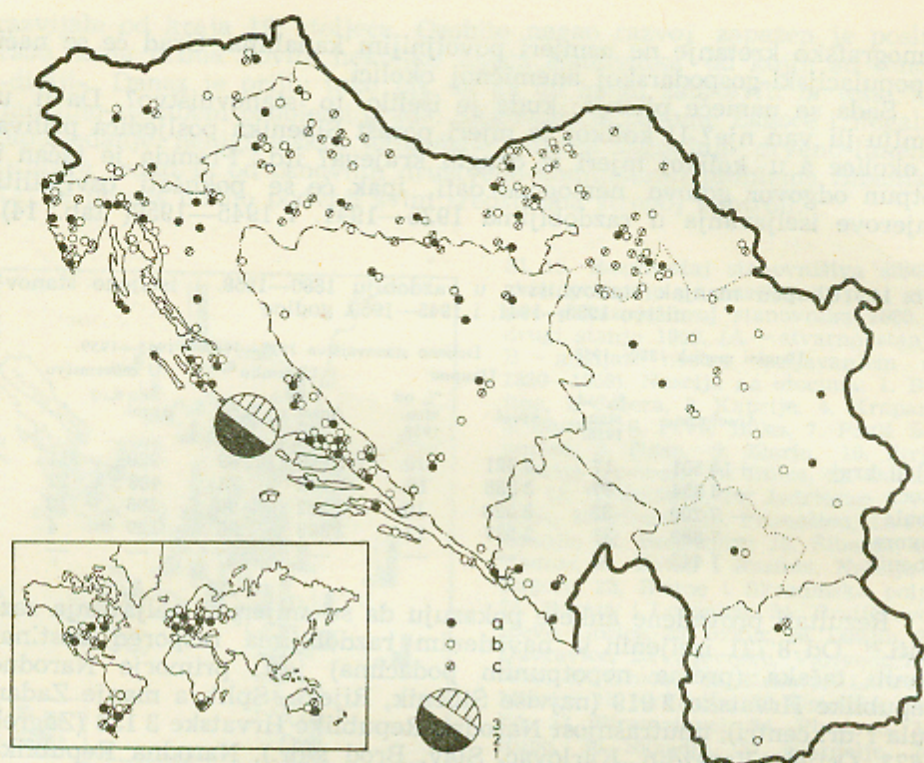
Sl. 14. Glavni smjerovi iseljavanja iz šibenskog primorja i prostori useljavanja (podaci su za razdoblje 1935—1951 i 1945—1959); 1. unutrašnja migracija. 2. emigracija u evropske zemlje i 3. emigracija u izvanevropske zemlje.

Fig. 14. Les directions principales de l'émigration du littoral de Šibenik et les régions de l'immigration (les données pour la période 1935—1941 et pour celle de 1945—1959); 1. la migration dans les pays européens et 3. l'émigration en dehors des pays européens.

Makedonija 26 i Narodna Republika Slovenija 219. Prema tome je iselilo u zemlju ukupno 7 798, a ostatak u razne evropske (208) i prekomorske 715 (Argentina, Bolivija, Čile, Brazil, Ekvador, Paragvaj, Urugvaj, Vene-

³⁴ Anketa je provedena uz pomoć Ureda za statistiku NOK Šibenik i područnih matičnih ureda 1960. godine. Podaci su dobiveni za glavninu naselja i dijelom su nepotpuni.

Sl. 15. Mjesta iseljenja iz šibenskog primorja u razdoblju 1935—1941. i 1945—1959; 1. otoci, 2. obala i 3. Zagora; a) mjesta s doseljenicima s otoka, b) mjesta s doseljenicima s obale i c) mjesta s doseljenicima iz Zagore. Na karti svijeta su generalizirani podaci useljenih u dotične zemlje iz šibenskog primorja za gore navedeno razdoblje prije i poslije drugog svjetskog rata.

Fig. 15. Les localités de l'émigration du littoral de Šibenik dans la période de 1935—1941 et dans celle de 1945—1959; 1. les îles, 2. la côte, 3. l'arrière-pays; a—les localités avec les immigrés venus des îles, b—les localités avec les immigrés venus de la côte et c—les localités les immigrés venu de l'arrière-pays. Sur la mappemonde on a généralisé les données concernant les immigrés dans les pays en question et venus du littoral de Šibenik pour la période indiquée ci-dessus avant et après la deuxième guerre mondiale.

zuela, Australija, Južno-afrička unija, Kanada i USA). Poslije oslobođenja apsolutno prevladava tuzemno emigriranje, dok je prije drugog svjetskog rata iseljavanje u prekomorske zemlje bilo višestruko veće. I u ovom je pogledu zapažena prostorna razlika; s otoka je najviše iseljenih u primorske lučko-industrijske centre Hrvatske, zatim u unutrašnjost Hrvatske i Jugoslavije te u prekomorske zemlje. Sličan je razmještaj iseljenih iz obalnog pojasa, dok ih je iz Zagore najviše otišlo u unutrašnjost Hrvatske i u Vojvodinu, manje u priobalni pojas, a daleko najmanje preko mora.³⁵

³⁵ Npr. s otoka Zlarina iselilo je u razdoblju 1935—1958. ukupno 412 stanovnika ili 50% ukupnog stanovništva otoka u 1958. godini. Od toga ih je 144 otišlo u

Iseljenici iz šibenskog primorja nalaze se u 157 naselja širom Jugoslavije (88 u NRH, 39 u NRS i AP Vojvodina, 14 u BH, 8 u NR Slovenija, 6 u NR CG i 2 u NRM).

Premda navedeni podaci nisu sasvim potpuni niti za razdoblja 1935—1941. i 1945—1959, ipak su veoma instruktivni i pružaju okvirnu orijentaciju, naročito za migracije unutar zemlje.

I pored snažnog emigracijskog strujanja ovo je primorje, zbog svojih složenih funkcija i rasta Šibenika, u izvjesnoj mjeri i imigracijski prostor. Iz popisa od 31. III. 1953. vidljivo je da je u ovom kraju bilo 7 111 osoba koje nisu rođene u šibenskom primorju (9,9% stan. 1953). Dospelili su iz NRH 5 889, uže Srbije 298, Vojvodine 159, Kosmeta 10, Slovenije 210, Bosne i Hercegovine 279, Makedonije 64 i Crne Gore 165. Iz inozemstva ih je bilo 244. Gotovo svi ti žive u Šibeniku, odakle je također iseljavanje značajno, ali je višestruko nadmašeno doseljavanjem.

Kakvi su uzroci izloženom populacijskom kretanju? Temeljito objašnjenje pojave moći će se dati tek nakon svestrane analize gospodarskih prilika kraja i njihova razvitka u vezi s izloženim mogućnostima prirodne sredine i općim društvenim zbivanjima. Međutim, može se djelomično odgovoriti na gornje pitanje pomoću opće poznatih činjenica. Sasvim je sigurno da je emigracija iz šibenskog primorja ekonomski uvjetovana i povezana sa socijalnim, političkim i tehničkim promjenama koje, kao što je isticao K. Marks, čine kompleksnu uzročnost.³⁶ On je u skućenoj prirodnoj sredini, agrarnoj prenaseljenosti i višku radne snage, a u okviru određenih društveno-političkih zbivanja, vidio osnovne faktore migracije. Time dolazi i do promjene ekonomske strukture stanovništva. Po K. Marksu je dio seoskog stanovništva (latentna prenaseljenost) stalno pripravan da u datome momentu uskoči u industrijski ili gradski prostor. Ta se latentna prenaseljenost osjeti u punom svjetlu tek kad se pruži prilika njenog odliva, što je u nas slučaj poslije drugog svjetskog rata, a naročito zadnjih godina. Zbog toga je proučavanje stanovništva od osobite praktične koristi i svojevrsan je imperativ vremena.

O ekonomskoj uvjetovanosti iseljavanja iz Zagore, s otoka i obalnog pojasa najbolje svjedoči agrarna gustoća koja je 1955. god. bila:³⁷ 256 na otocima, na obali 296 i u Zagori 257 odnosno 272 za kraj u cjelini. Poboljšanje gospodarskih prilika moralo se i mora tražiti van poljoprivrede. Može se zaključiti dakle, da je navedeno kretanje stanovništva šibenskog primorja posljedica međuzavisnog djelovanja škrte prirodne sredine, geografskog položaja i društveno-ekonomskih zbivanja u nas i u svijetu.

centre duž primorja NRH, 71 u unutrašnjost NRH i 26 u ostale narodne republike, dok ih je 12 otišlo u evropske i 159 u prekomorske zemlje (USA 129). Iz Vrpolja (selo u unutrašnjem dijelu obalnog pojasa) je iselilo 151 ili 20% ukupnog stanovništva u 1958. godini; od toga je 73 otišlo u primorske centre NRH, 44 u unutrašnjost NRH i 23 u ostale narodne republike, a 11 u evropske i prekomorske zemlje. Iz matičnog područja Gjevrke u zagori iselilo je u navedenom razdoblju 328 osoba ili svega 8% ukupnog stanovništva u 1958. godini; od toga ih otišlo svega 5 u primorske centre NRH, 16 u unutrašnjost NRH i 304 u ostale narodne republike, a samo 3 u evropske i prekomorske zemlje. Razlike u smjeru iseljavanja su očite i veoma instruktivne.

³⁶ Kapital, I, str. 537—538. i D. Vogel'nik, Urbanizacija kao odraz prirodnog razvoja FNRJ. Ekonomska biblioteka, Beograd 1961.

³⁷ Podaci Ureda za katastar NOK Šibenik.

Posebno je značajan proces populacijske zonacije koji zaslužuje kompleksno istraživanje duž cijelog jugoslavenskog primorja jer postaje značajan društveni problem.

Depopulacija otoka i Zagore je tako snažna da zabrinjava. Obalni pojas stagnira dok uži gradski centri naglo rastu boreći se protiv nekontroliranog doseljavanja. Postoji opasnost da se primorski centri u doglednoj budućnosti nađu u napuštenoj i ekonomski zamrloj okolini.

Izložene pojave i procesi spadaju u najznačajnije komponente suvremenih zbivanja na našem primorju i o njima je u planski vođenom društvu neophodno voditi računa.

Zaključak. Šibensko je primorje sa svojim otocima, obalom i Zagorom izrazito krški i jako devastiran kraj. Skromne agrarne mogućnosti (272 stan. na 1 km² obradivih površina) i geografski položaj utjecali su na emigracijski karakter kraja s time i na specifičnu strukturu postojećeg stanovništva. Društveno-ekonomska i politička zbivanja u nas i u svijetu odrazila su se različito vremenski i prostorno; emigracijski je proces zahvatio najprije maritimno orijentirane, relativno dobro naseljene ali siromašne otoke (6 854 iseljena ili 57% stan. otoka 1958. god.), zatim dio obalna pojasa (7 200 iseljenih ili 32% stan. na obali 1958. god.) a mnogo kasnije zaostalu i zabačenu Zagoru (7 889 ili 31 njenog stan. 1958. god.). Proces je započeo potkraj 19. stoljeća (kriza vinogradarstva i razvoj prekomorskih zemalja) i nastavio se uz povremeno snažne impulse (dva poslijeratna razdoblja) do danas (ukupan manjak 1880—1958. je 14 504 ili 17% prisutnog stan. cijelog šibenskog primorja 1958. g.). Istovremeno se dio iseljenog stanovništva koncentrira u Šibenik (7 442 ili 33 njegova stan. 1958), koji svoj razvoj zahvaljuje pojačanim lučko-industrijskim, vojno-pomorskim i upravnim funkcijama. Rezultat navedenih pojava jest zapanjujuće okljaštrena dobna i neproporcionalna spolna struktura stanovništva vangradskog prostora. To nije samo demografski nego i ekonomski problem. Kao najizrazitija posljedica depopulacije otoka i Zagore javlja se naseobena zonacija s relativno jačom demografsko-ekonomskom koncentracijom uz obalne centre. To je potencijalna opasnost na koju je potrebno skrenuti pažnju i na vrijeme spriječiti neželjene i eventualno dublje posljedice.

RÉSUMÉ

La population du littoral de Šibenik

par M. Friganović

De plusieurs points de vue le littoral de Šibenik représente une région spécifique. Situé entre le littoral de Split, au sud-est, et celui de Zadar, au nord-ouest, il montre des particularités aussi bien dans les éléments de son milieu naturel que dans sa signification sociale. Il y a trois zones distinctes: les îles, la côte et l'arrière-pays avec les lignes longitudinales caractéristiques du relief et la percée transversale, importante du point de vue génétique, du fleuve de la Krka. L'avarice du milieu karstique, les sécheresses saisonnières très fortes, l'exiguïté des surfaces cultivables

et la dévastation du paysage sont les traits naturels caractéristique de la région. Ces caractéristiques naturelles, accompagnées de mouvements sociaux déterminés ont exercé une influence sur la densité de la population et sur le mouvement spécifique de la population. A côté de la structure d'âge et de sexe intéressante (la pyramide d'âge déformée et la prédominance des femmes) l'émigration est la caractéristique fondamentale de la région. Le total du manque de la population, obtenu par la comparaison du mouvement naturel avec le nombre fixé par les recensements, dans la période de 1880—1958 monte à 14.504, soit 17% de la population de toute la région en 1958 (si l'on en exclue la ville, qui possède un caractère d'immigration, alors le total de ceux qui ont émigré des îles, de la côte et de l'arrière-pays monte à 21.000, soit 35% de leur population en 1958!). Une analyse détaillée indique les particularités des trois parties séparées (îles, côte, arrière-pays) et de la ville. Les îles restent le plus à part! déjà vers la fin du XIXème siècle elles sont caractérisées par la stagnation de la population qui, au commencement du XXème siècle, devient une véritable dépopulation. Ce temps dernier la dépopulation atteint un degré inquiétant (en 1953 la population des îles est moindre qu'en 1900, 13,4% plus de femmes que d'hommes à l'âge de la plus grande capacité de travail jusqu'à 55%, tandis que le total des émigrés monte à 6.857, soit 57% de la population effective!). Ceci est le trait caractéristique fondamental de l'aspect social, économique et démographique, c'est également le problème des îles. Le processus d'émigration n'a pas atteint ni si tôt, ni si fort les autres parties du littoral. L'arrière-pays nous le montre seulement entre les deux guerres, la côte également, ce qui est la conséquence des possibilités agraires relativement plus favorables (la côte) et du manque de communications (l'arrière-pays). Cependant, après la deuxième guerre mondiale et après les changements sociaux et économiques importants effectués en Yougoslavie, l'émigration de l'arrière-pays et de la zone côtière devient particulièrement caractéristique. Ceci se rapporte spécialement à l'arrière-pays qui est pauvre et qui vient d'être libéré de ses traditions séculaires (le total de l'émigration de la zone côtière montait à 7.200, soit 32%, tandis que celui de l'arrière-pays montait à 7.889, soit 31% de la population en 1958). Les changements profonds et l'industrialisation rapide des centres portuaires du littoral et d'autres à l'intérieur du pays ont beaucoup accéléré le processus de la différenciation démographique et économique du littoral en zones (la dépopulation des îles et de l'arrière-pays, et la concentration dans la zone côtière, autour des centres industriels et portuaires). Ceci a entraîné une forte déformation de la structure d'âge et de celle de sexe en dehors des limites urbaines et cette déformation restera longtemps sensible (la prédominance antérieure des hommes dans l'arrière-pays est remplacée par celle des femmes, qui restent plus nombreuses). Les directions de l'émigration sont différentes; l'émigration antérieure des îles était dirigée dans les pays d'outre-mer (Etats Unis, Chili, Australie, Argentine et autres), plus tard, surtout après la deuxième guerre mondiale, elle était dirigée dans les centres du littoral et à l'intérieur de la patrie (pendant les dernières 20 années l'émigration à l'intérieur du pays même monte à 90% du total des émigrés du littoral de Sibenik). Au cours de la dernière période les habitants des îles dirigeaient leur émigration plutôt le long du littoral, et moins à l'intérieur du pays où venaient s'installer la plupart de ceux de la zone côtière et surtout de l'arrière-pays. Les particularités continentales et maritimes de la population se sont fortement manifestées dans le choix de la direction de leur émigration. La population née dans cette partie du littoral occupe aujourd'hui 157 habitats dispersés en Yougoslavie, en Europe et dans les pays d'outre-mer (voir l'esquisse). Le manque de population enregistré dans les îles, sur la côte et à l'arrière-pays n'a fourni que la moindre partie de l'émigration à Sibenik, centre régional (7.442 plus d'immigrés que d'émigré, soit 33% de la population de la ville en 1958), qui se développe favorablement grâce à ses fonctions industrielles et portuaires agrandies, mais qui cependant ne peut absorber tout le surplus de la main d'oeuvre venu des environs passifs.

Ce processus caractéristique de la différenciation en zones de population, devient inquiétant dans un certain sens. Il y a danger que ces centres du littoral se trouvent dans un proche avenir dans une région abandonnée et économiquement éteinte! Il est donc nécessaire d'élargir les recherches sur tout le littoral yougoslave

et présenter à temps les mesures correspondantes à prendre pour diriger le dit processus dans le sens désiré. Les phénomènes exposés ci-dessus font indubitablement partie de la composante la plus caractéristique des processus actuels non seulement dans la partie traitée plus haut, mais également sur l'ensemble de notre littoral.

(Traduit par A. Polanšćak)